

Melegh Attila – Őri Péter

„Többféle regionális demográfiai modellben kell gondolkodnunk”

Interjú Faragó Tamással 70. születésnapja alkalmából

❑ *Melegh Attila: Kedves Tamás, hogyan lett belőled történész?*

Eredetileg tengerész akartam lenni, de a 27 hónapos kötelező katonai szolgálat ettől gyorsan elriasztott. Utána az építészet felé próbáltam érdeklődni, de miután kiderült, hogy ehhez matematikából is felvételezni kell, az első gimnáziumi osztály elvégzése után nyilvánvalóvá vált számomra, hogy ez sem fog menni. Végül tehát a gimnázium második osztályában azt határoztam el, hogy történész leszek. Annyiban – hogy is mondjam – talán némi büszkeség van bennem, hogy már akkor sem igyekeztem megfelelni az elvárásoknak: soha nem írtam le és nem mondtam azt, hogy középiskolai történelemtanár szeretnék lenni. Mindig is a kutató történész pályát tűztem ki magam elé.

❑ *M. A.: Melyik gimnáziumról van szó?*

A Rákócziról, a Keleti Károly utcában. 1958-tól 62-ig jártam oda. Az akkoriban nagyon jó gimnáziumnak számított. Valamikor egyházi iskola volt. 1948 környékén ugyan a paptanárokat kirúgták, viszont a többiek ott maradhattak. És jöttek még melléjük mások – részben büntetésből – például két évig Németh G. Béla tanította nekünk a magyar irodalmat. Az oroszot pedig először egy volt hadifogoly, utána Mády Zoltán, aki annak idején részt vett a 30-as évek falukutatásaiban, és kelta filológiát adott elő az ELTE-n. Sajátos szint képviseltek ezek az emberek, és részben nekik is köszönhető, hogy akkoriban volt olyan év, amikor egyszerre két-három első díjat is elhoztunk a középiskolai tanulmányi versenyekről annak ellenére, hogy akkor még úgy mentünk gimnáziumba, hogy körzetesítve voltunk. Csak hát egyrészt itt voltak a kiváló tanárok, másrészt a Rákóczi körzete a Rózsadomb és a Pasarét volt. Úgyhogy ennek következtében egy jólszituált és az átlagosnál kicsit jobban felkészült társaság járt oda. Aztán ezek a tanárok nyugdíjba mentek, és az iskola fokozatosan lehangyolott.

❑ *Őri Péter: Amikor gondolkoztál azon, hogy történész leszel, milyen téma hozott lázba?*

Azzal kell kezdenem, hogy nem sok könyv volt körülöttünk odahaza a lakásban, annak is egy részét ott találtuk, amikor 1944 novemberében, közvetlenül az ostrom előtt Budára költöztünk. Így útleírásokat, meg Cholnoky Jenőnek a *Magyar földrajzát* olvastam gyermekkoromban, amelyek kialakítottak bennem egyfajta

kíváncsiságot a világra, de igazában nem nagyon emlékszem arra, hogy akkori-ban kifejezetten érdekelt volna valamilyen konkrét történeti téma. Ez egyébként nem is jelentett problémát, mert a középiskolai történelem pályázatoknál a témákat előre meghatározták, így a legjobb esetben is két előre meghatározott körből választhattunk. Tehát az első pályázatnak, amin indultam, az egyik választható lehetősége az üzemtörténet volt. Annyi maradt még a hajózás iránti érdeklődésből, hogy ekkor az óbudai hajógyár történetét írtam meg, amiért könyvjutalmat kaptam. Második pályázatom a gyarmati népek szabadságküzdelmeiről megfogalmazott témakörhöz kapcsolódott; az 1920-as évekbeli spanyol marokkói Rif háborút választottam. Rengeteget dolgoztam vele, de meg is lett az eredménye, mert hetedik helyet értem el, ami azt jelentette, hogy később felvételi nélkül kerültem be az egyetemre.

□ *Ő. P.: Ezzel azt akarod mondani, hogy nem volt olyan meghatározó olvasmány-élményed mondjuk, mint az Egri csillagok, ami például a török kor felé irányíthatta volna a figyelmedet, hanem a történelem érdekelt általában?*

Nem tudnék ilyen művet megnevezni. Körülbelül 14 éves koromtól kezdtem el rendszeresen olvasni, tehát relatíve későn, nem úgy, ahogy ugye a „nagy tudósoknak” illik, de akkor sok mindent elolvastam. Például máig emlékszem arra, hogy Jókai regénye, a *Mégis mozog a Föld* nagyon tetszett, de nem tudtam, hogy később kötelező lesz, mert akkor biztosan nem olvastam volna el. Az igazság az, hogy abban az időben – ha jól emlékszem – inkább abban versenyeztünk egymással, hogy ki mennyi ponyvát tud elolvasni. Ehhez hozzá kell tenni azt is, hogy ez külön ügyességet kívánt, mivel akkoriban ilyesmiket nem adtak ki, és könyvtárban sem voltak elérhetőek, tehát csak a háború előtti, magánkézben levő kiadványokhoz lehetett hozzáférni, és ezeket kellett az embernek kézen-közön kölcsönkapni, megszerezni.

□ *Ő. P.: Még mielőtt nagyon belemerülnénk a történelembe és a történetész mesteriségbe, mondanál pár szót a családonról? Honnan jöttetek, illetve hogyan kerültél ebbe a budai gimnáziumba?*

A gimnáziumba úgy kerültem, hogy a Rózsadombon laktunk, és területileg a Rákóczihoz tartoztam. Eredetileg lent laktunk a Fazekas utcában, a Vízivárosban, egy két szoba-hallos lakásban, de 1953-ban eljöttünk onnan, mert nem bírtuk fizetni. Akkor eléggé magas volt a lakbér a fizetésekhez képest. Így átköltöztünk a Rózsadombra egy egyszobás lakásba, viszont anyámék kaptak ezért ötezer forintot, ami 53-ban elég tisztességes összegnek számított. Annyi csavar volt még az egészben, hogy működött a származási kategorizálás is, ami eldönthette a gimnáziumba jutást, viszont apámnak éppen volt egy zöldségboltja, 54 körül, amikor lehetett megint ilyesmivel foglalkozni, akkor nyitotta. Világéletében szeretett volna kereskedni, de mielőtt bekerültem a gimnáziumba, ezt a boltot becsukta, és elment a Népbolthoz. Így bekerültem az „egyéb” kategóriába, különben, mint magánkereskedő gyereket rossz kategóriába soroltak volna. A választ tehát arra

a kérdésre, hogy honnan jöttem családi értelemben a kategória is meghatározza: egyéb. Ez egyébként tökéletesen leírja a helyzetet, mert a szüleim két teljesen különböző családból származtak. Anyám felfelé törekvő sváb parasztcsaládból jött, ahol az öt testvérből csak egy folytatta a paraszti életet; ketten értelmiségivé váltak, anyám pedig védőnő lett – ez volt az egyik oldal. A másik pedig egy lecsúszó, tulajdonképpen dzsentrí hagyományú társaság, bár a kutyabőrük elkallódott valahol. Az apai család férfitagjai legalább száz évre visszamenőleg a Károlyiaknál voltak gazdatisztek. Utoljára az Arad megyei Károlyi-uradalomban voltak alkalmazásban. Miután azonban Arad 1920-ban Romániához került, ráadásul a nagybirtokokat, főleg ha magyaroké voltak, elkobozták, ők az I. világháború után létalap nélkül maradtak. A vagyonukat viszont szép lassan fölélték, mert életmódot – vadászat, kártya, piknik, bálozás – azt nem akartak változtatni. Apám közben a román katonai szolgálat elől átszökött Magyarországra, de a családja 44-ig ott maradt. Mindez gyakorlatilag azt jelentette, hogy kulturálisan a két családból teljesen különböző dolgokat örököltem. Anyámtól a racionalitást, a pontos, precíz munkát és az egyenes beszédet. Utóbbi elég sok gondot is okozott a későbbiek folyamán, mert mindig megmondtam a véleményemet, és ezt nemigen szerették, pláne akkor, amikor az ember még fiatalabb, és a ranglétrán is lejjebb helyezkedik el. (Bár később sem szeretik.) A másik oldalról pedig a függetlenségre törekvés jött, az apai ági fölmenőim ugyanis végig úgy éltek, hogy igazából nem volt főnökük, és nem is tudták elképzelni azt, hogy beosztottként alkalmazásba menjenek. Apám is azért ment a Népbolthoz, mert ott egyszemélyes boltban lehetett boltvezető.

□ *M. A.: Érttem. És mindez összekapcsolódott benned az utazási vágygal, amivel vissza is jutottunk a hajózáshoz. Volt benned egy ilyen érzés?*

Ez gyerekkoromtól fogva bennem volt. A Vízivárosban laktunk, rendszeresen kijártunk a Dunához, még alig tudtam beszélni, de már elragadtatással néztem a hajókat. Akkor azért komolyabb hajóforgalom volt, mint manapság, még volt személyhajózás. Úgyhogy ez bennem maradt, mint ahogy az is, hogy a családjaimban nem volt erős helyhez kötődés. Anyám testvérei például még a háború előtt mind elmentek a faluból, pedig anyai nagyapám nem volt szegény, nem voltak erre rákényszerülve. A gazdatisztek – az apai család – pedig oda mentek, ahova helyezték őket. A 19. század közepéig Fejér megyében voltak, az 1860-as évektől Arad környékén, 1944-től Budapesten. Tehát nálunk nincs olyan, hogy több száz évig egy helyben ült a család. Érintett minket aztán a németek kitelepítése is, és voltak rokonok, akik 1956-ban távoztak.

□ *M. A.: Kik voltak, akik 56-ban távoztak?*

Anyám húgának volt négy gyereke, abból kettő kiment (egyik egyetemistaként részt vett a harcokban). Egyikük Németországba, másikuk Kanadába ment, ezen kívül egy unokabátyám, aki idehaza éppen katona volt, szintén Németországba távozott. Egyébként az említett kényszervándorlásokban is van annyi kanyar,

hogy anyám rokonságában összesen egyetlen idős rokon, a legidősebb nővére lett volksbundista, senki más. Ő azonban itthon maradhatott, nem telepítették ki, mert nem volt a nevéen már sem föld, sem ház. Viszont azokat a gyerekeit, akiknek az ingatlanokat átadta, kitelepítették, holott sem volksbundisták, sem katonák nem voltak. Tehát ennyit a sváb kitelepítések „elvi alapjairól”.

❑ *Ó. P.: A 60-as évek elején, valamikor 1962 környékén kerültél az ELTE-re?*

Nem, 62-ben érettségiztem, majd angol–történelem szakra felvételiztem, de nem volt elég jó az angolom. Honnan is lett volna elég jó, hiszen csak a középiskolában tanultam, magánórát nem tudtam venni, úgyhogy az első fellebbezést visszautasították. Megsértődtünk anyámmal, és nem fellebbeztünk másodszor. Pedig, mint később kiderült, a pályázatom révén már akkor is bekerülhettem volna, de én a kilincselés helyett elmentem dolgozni. Tíz hónapig fizikai munkát végeztem a Fémfeldolgozó Ktsz-ben, és csak 63-ban kerültem az egyetemre, de akkor már felvételi nélkül. 1962-ben ugyanis még csak a tanulmányi versenyek első három helyezetteje került be felvételi nélkül, de egy év múlva kibővítették a keretet az első tízre. Akkor viszont már történelem–könyvtár szakra jelentkeztem a bejutás érdekében, így tulajdonképpen nyelvet vesztettem, mert jobban jártam volna, ha nyelvszakra megyek.

❑ *M.A.: Mesélnél az első egyetemi évek szakmai tapasztalatairól?*

Mint említettem eredetileg történelem–könyvtár szakos voltam, de az utóbbi az első szigorlat után sikerült lecserélnem muzeológiára. Az akkor e képzés második évfolyama volt, csak egy évvel korábban találta ki Lederer Emma. (Egyébként az első évfolyamban végzett Szakály Feri.) A muzeológia gyakorlatilag azt jelentette, hogy egyszakos történész lettem az első szigorlat után. A program szerint föl kellett vennünk még egy történelem szemináriumot, egy irodalomtörténeti órát, egy „tudszoc” szemináriumot, a történelem segédtudományi tanszékről Molnár József pedig helytörténetet oktatott nekünk. Voltak külsős előadóink is, ugyanis a muzeológia számára folyamatosan igyekeztek különféle tantárgyakat kreálni. Tanultunk egy térképésztől történeti földrajzot, Vörös Károly, aki akkor éppen a Budapesti Történeti Múzeumban (BTM) dolgozott, különböző budapesti és Pest környéki múzeumokba vitt el minket, de a levéltári kutatásról is beszélt. Akkor ismerkedtem meg Kubinyi Andrással is – ő akkor szintén a BTM-ben dolgozott –, aki múzeumszervezésről tartott nekünk órákat. Megjelent egyszer egy óriási leltárkönyvvel, és elmagyarázta nekünk azt, hogyan kell a nyilvántartást végezni. (Ezt az oldalát valószínűleg kevesen ismerték.) De beszélt a középkorról is. Kezdetben szakmailag a Perényi József vezette Kelet-Európa tanszékhez próbáltam kapcsolódni, mert Kárpátalja politikátörténetével kívántam foglalkozni. (Itt egyébként külsősként rövid ideig Engel Pál is tanított bizánci történelemre.) Én azonban akkoriban a 20. század iránt érdeklődtem, ugyanis Kárpátalja, mint Csehszlovákián belüli kvázi autonóm tartomány létrejötté is ehhez az időszakhoz fűződött. Akkori-

ban ugyanis mindenki politikatörténetet tanult, tehát csak abból választhatott. Nem is igen tudtuk, hogy másféle történetírás is létezik. Úgyhogy én is ezen az úton indultam el, ebből írtam a szakdolgozatomat is.

□ *M. A.: És miért Kárpátaljából?*

Volt egy úgynevezett nemzeti korszakom, amikor elsősorban a nemzetiségi kérdés, valamint az elcsatolt területek története iránt érdeklődtem. (Ezzel szintén nem álltam egyedül abban az időszakban.) De miután mindenki Erdély körül sziszegett, én úgy gondoltam, hogy egy olyan társaságot választok, akikkel mások akkor nem nagyon törődtek. Ez lett Kárpátalja. Végül tehát az 1938 körüli müncheni válság időszakáról, valamint a Rongyos Gárdáról és Kárpátalja visszafoglalásáról írtam a szakdolgozatomat a tanszéken dolgozó Dolmányos Istvánhoz.

□ *M. A.: Elég kényes téma lehetett ez akkor.*

Nem éreztem igazán annak, mivel túltengett benne az eseménytörténet, melyet nem igyekeztem politikai jellegű kommentárokkal fűszerezni, és a téma sokkal inkább egy régióról szólt, ahol a lakosság több mint 80%-a ruszinokból állt. Érdekes, hogy Dolmányos visszaadta a 270 oldalas szöveget azzal, hogy ez már túl sok szakdolgozatnak, adjam be a felét, és az egészet majd nyújtsam be doktorinak. Erre azonban végül nem került sor, mert szokásom szerint elkövettem azt a hibát, hogy a késznek minősített dolgozathoz még egy kicsit hozzáolvas-tam. Többek között a KSH Könyvtárban megnéztem a 1930-as cseh népszámlálás Kárpátaljára vonatkozó részét. Ettől azután összeomlott az egész koncepcióm, sőt, az egész nemzetiségkutatásom is. Kiderült ugyanis Kárpátaljáról, hogy a két háború között három nyelv harcolt egymással az irodalmi nyelv státusáért, és volt emellett öt politikai irányzat is. Egyes esetekben, mondjuk egyetlen pártnak (például a cseh agrárpártnak) volt külön ukrán és külön orosz nyelvű tagozata is. Mindennek az értelmiségi hátterére derült fény a cseh népszámlálásból, tudniillik arra, hogy írd és mondd volt összesen 2800 ember, akit értelmiséginek lehetett minősíteni. Ez a kicsiny csoport oszlott meg három nyelvi és öt politikai irányzat között. Ők legalább négy-öt sajtóterméket tartottak életben, miközben a népességnek vagy 40%-a írástudatlan volt, jelentős részük a 30-as években éhezett, tehát még ha akart, se tudott volna a fent említett politikai küzdelmekkel behatóbban foglalkozni. A hagyományos eseménytörténeti megközelítéssel kiválóan lehetett volna ebből monográfiákat írni úgy, hogy elolvassa az ember az egymással vitatkozó pamfleteket és sajtótermékeket, elemzi politikai elképzeléseiket, amelyek mögött legfeljebb körülbelül három-négyezer támogató állhatott az egymilliós népességből. Akkor jöttem rá, hogy ez az egész megközelítés tulajdonképpen téves, a népességi és társadalmi háttér ismerete nélkül a levegőben lóg, így nem adtam be a kész dolgozatomat. Évekkel később már gyökeresen más témából készítettem egy másik egyetemi doktorit.

□ *Ó. P.: Akkor ezt lehet fordulópontnak is tekinteni: az egyetemről az eseménytörténetet, a politikátörténetet hoztad magaddal, és itt következett a fordulat.*

Gondold el, hogy van egy kész értekezésed, és eljutsz odáig, hogy nem adod be.

□ *Ó. P.: Igen, mondjuk ez egy elég jelentős fordulat. Még csak annyit az egyetemi évekkel kapcsolatban, hogy kik voltak akkor a meghatározó tanárok? Volt-e olyan valaki, aki igazán komoly hatást gyakorolt rád?*

Ilyen nagy egyéniségekkel nem találkoztam. Visszatekintve azt mondhatom, hogy akkoriban kevesen is voltak az egyetemen. Mint fentebb említettem, a „külsősök” között sokkal meghatározóbb személyiségek voltak, de velük a kapcsolat rövid és esetleges volt, hozzájuk nem lehetett szakdolgozatot írni. Igaz viszont, hogy más nagyon fontos dolgokat tanultam tőlük: szemléletet, vagyis az újabb és újabb teóriák hajszolása helyett a konkrét tények, a források tisztelétét. Ehhez kapcsolódott, hogy a kutatásban kell lennie egy folytonosságnak. Ha kell, revidéáljuk az elődök állításait, de ezzel együtt folyamatosan építünk a korábbi kutatások eredményeire. No, és persze kortársainkat is kritikusan kell szemlélünk. (Nagyon tanulságos volt számomra, ahogy három nagy középkorász – Engel, Fügedi Erik és Kubinyi, akikkel egyaránt jóban voltam – külön-külön hogyan jellemezte a másik kettőt.) Ezzel szemben az ELTE gyakorlatilag – hogy is mondjam – eléggé ki volt véreztetve abban az időszakban. Azok közül, akik hatást gyakoroltak rám, szándékosan említettem Molnár József nevét, aki tulajdonképpen nem volt – mert nem is lehetett – iskolateremtő történész, annál is inkább, miután benne volt az egyetemi forradalmi bizottságban, amiből politikai problémái lettek. 1956 után egy darabig falusi tanítóként Nagyrédén működött, csak évek múlva került vissza az egyetemre, de hosszú ideig nem akarta a minisztérium docensnek kinevezni. Ő magával hozta számunkra a falut, mint kutatási témát, hiszen szülőfaluja történetéből írt kandidátusi disszertációt. Középkorász lévén tudott oklevelet olvasni, tehát nem arról volt szó, hogy a szokásos falutörténetek mintájára rakta össze a dolgokat. Egy olyan embernek, mint én, aki abszolút városi környezetben nevelkedett, ez fontos hatást jelentett. Le is vitt minket a szülőfalujába, beszélgettünk ott a körorvossal és másokkal, meg egyáltalán valami benyomást szereztünk egy magyar faluról. (Addig csak anyám szülőfaluját, Dunabogdányt láttam, de az sváb gyökerei és Budapest közelsége miatt egészen más volt.) Maguk az általános magyar és egyetemes történeti órák visszatekintve azonban számomra tulajdonképpen teljesen érdektelenek és jórészt haszontalanok voltak.

□ *M. A.: Ekkortájt szerveződik újra Magyarországon a szociológia. Abban a társadalomtörténeti fordulatban, amiről beszéltél ez szerepet játszott?*

Nem is volt ilyen tárgyunk tudomásom szerint.

□ *M. A.: De szociológusokat olvastál?*

Nem.

□ *M. A.: Antropológusokat?*

Eleve – azt kell mondanom – nem volt igazán elméletorientált az oktatásunk, pontosabban szólva egyetlen elmélet, a marxizmus uralta azt. Viszont a kötelező politikai gazdaságtan, meg dialektikus és történelmi materializmus óráktól – hogy is mondjam – kiütéseket kaptunk. Az antropológia akkoriban szintén fehér holló volt Magyarországon, a néprajzzal viszont találkoztam, mert mi akkor tankörökbe tartoztunk, melyekbe nem önként léptünk be, hanem besorolásunkat a hivatali racionalitás alapján az egyetem végezte el. Miután mi történelem–könyvtár szakosok mindössze heten voltunk, így összecsaptak minket bizonyos szemináriumokon vagy a valamilyen idegen nyelv és történelem, vagy a néprajz és történelem szakosokkal. Tehát gyakran néprajzosokkal jártam együtt történelmi szemináriumokra, így jobban megismertem őket, sőt, első feleségem is ebből a körből került ki, vagyis mondhatjuk úgy is, hogy családi kapcsolatom lett a néprajzzal. Részben már az egyetem után vele néhány néprajzi gyűjtésre is elmentem, ami szintén nagyon tanulságos volt számomra.

□ *M. A.: De ez még a hagyományos néprajz volt?*

Igen, hagyományos tárgyi, illetve társadalomnéprajznak nevezhető.

□ *M. A.: Ami nem segített sokat a társadalomban való eligazodásban.*

Ezt így nem mondanám, mivel a feleségem egy darabig Hoffmann Tamás tanítványa volt, s az ő gondolkodása azért nem nevezhető annyira a hagyományos irányzathoz tartozónak. Ráadásul néprajzos barátaim között is voltak olyanok, akik már ekkor beleásták magukat az antropológiába (például Sárkány Mihály). Mindez később oda vezetett, hogy amikor jóval az egyetem befejezése után elkészítettem azt a bizonyos második kisdoktori értekezést, akkor annak a bírálója Hoffmann Tamás és Szabad György lett. Az egyetemen azonban nem jártam Szabad óráira, mert akkor még a 20. századdal foglalkoztam, és abszolút nem érdekelt más korszak. Nem akartam a 19. századi jobbágyokkal foglalkozni. Vagyis igyekeztem tudatosan megválasztani szemináriumaimat, amennyire az a szűk kínálatból lehetséges volt.

□ *M. A.: Ismerted a szociográfiai irodalmat akkoriban?*

Gyűjteni, táborozni nem mentem el, de az egyetemi időszakban elkezdtem ezt is olvasni. Lényegében ugyanaz volt a helyzet, mint amire az előbb rácsodálkoztatok. Ahogy már a gimnázium második osztályában elhatároztam, hogy mi leszek, úgy az egyetemen is eldöntöttem 64 nyarán, hogy miből írom a szakdolgozatomat, és el is kezdtem rajta dolgozni. Tehát ekkor kezdtem el Kárpátaljával már kutatóként foglalkozni. Az Országos Levéltárban végignéztem az MTI 1938–39 körüli könyvmegos kiadványait (ez naponként körülbelül 40–50 oldalt jelentett), és ugyanakkor kezdtem el a témához szélesebb körben is hozzáolvasni. Amikor átkerültem muzeológusnak másodév után, akkor a képzést irányító Lederer Emma mindenféle kutatási papírt aláírt nekünk, úgyhogy végigolvashattam mindent, ami érdekelt az

OSZK zárt gyűjteményanyagában. Akkor ugyanis ennek használatához még külön engedély kellett, Lederer papírára viszont mindent odaadtak. Elkezdtem tájékozódni, tehát például a szociológiához annyiban kapcsolódtam, hogy nem csak a nemzetiségi kérdésre, hanem az egész két háború közötti világra kíváncsi voltam. Vagyis nem csak a szűken vett eseménytörténettel foglalkoztam, hanem az egész társadalmat akartam megismerni, ezért igyekeztem átnézni a korabeli fontosabb folyóiratokat. Példának okáért a *Társadalomtudományt* 1920-tól 44-ig átlapoztam, és amit érdekesnek találtam benne, azt elolvastam. Így már ekkor találkoztam azzal, hogy az egyke problémát bizony nem a magyar írók fedezték fel, hanem már évekkel korábban ankétot rendeztek róla a társadalomkutatók, és ennek összefoglalóját, vitáit leköszölte a *Társadalomtudomány*. De a *Századunkat* is ugyanígy végiglapoztam. Nem olvastam végig, de ami érdekes volt, ott megálltam, elolvastam, aztán lapoztam tovább. (A raktárosok nem mindig voltak lelkesek, amikor félméteres halomnyi folyóiratkötegeket kértem ki.)

□ *M. A.: Olvastad a Huszadik századot is?*

Azt is, főként Jászit, a sorozat néhány kötetét az antikváriumban is megvettem. Egyébként a *Századunk* ennek a folytatása volt.

□ *M. A.: Csak azért kérdeztem, mert ezek hihetetlen tempóban terjesztették a társadalomtudományi gondolatokat, folyamatosan új módszereket mutattak be, új eszméket. Ez egy nagyon fontos fordulópontra volt a pályádon, és érdekelne, hogy mi állt a háttérben?*

Volt bennem egy kíváncsiság, majdnem azt mondanám, hogy parttalan kíváncsiság, és nekiálltam ezt kielégíteni, mert az egyetem nem tette meg. Tehát magam kezdtem el olvasni a legfontosabb korabeli folyóiratokat. Nem maradtam meg pusztán a történeti és néprajzi kiadványoknál, hanem átlapoztam a *Magyar Szemlét*, a *Szocializmust*, mert ezek is nagyon érdekes és fontos lapok voltak. Aztán eljutottam a *Kárpátmedencéig* – ez egy külügyi lap volt és egy kicsit angol-szász orientációjúnak látszott. Tehát fokozatosan kialakult egy képem arról, hogy miket írnak, kik írnak a politikáról és a társadalomról a 30-as években, és ez nagyon tanulságos volt a számomra. De olvastam későbbi dolgokat is, például a *Válasz* és a *Valóság* 1945–48 közötti számos cikkét, beleértve természetesen Bibó Istvánt is. Magyarán szólva Bibó összes lényeges írását meg lehetett nézni már a 60-as évek közepén is, sőt, ahhoz még a zárt anyaghoz való hozzáférésre sem volt szükség. Nem is értettem, hogy mitől olyan lelkesek egyesek az 1960-as gyűjteményes Bibó-kiadástól, hiszen két 56-os tanulmány kivételével az ott megjelent írásokat már évek óta meg lehetett volna találni. (Persze ezt a londoni kiadást én is a zárt anyagban láttam.)

□ *M. A.: Mit olvastál a nemzetközi történeti irodalomból?*

A müncheni válság Kárpátaljára vonatkozó részéről nemigen volt idehaza irodalom még a zárt anyagban sem. Macartney két kötete¹ sem mondott róla túl sokat. Az orosz, illetve ukrán anyaggal pedig egyáltalán nem tudtam foglalkozni egyetemi időszakom alatt. (Visszatekintve azt mondhatom, hogy esetenként egy-egy orosz kiadványhoz gyakran nehezebb volt hozzájutni, mint egy amerikaihoz, mint ahogy az egyéni utazással is hasonló volt a helyzet.) De 69-ben, miután végeztem, kimentem meghívólevéllel magánúton Kárpátaljára. Ezt talán érdemes elmesélni, mert jellemzi a korabeli viszonyokat. Az egyetem után a Hadtörténeti Múzeumban kezdtem, ami egyrészt összefüggött azzal, hogy 68 nyarán megházasodtam, és akkor azonnal elfogadtam az első álláslehetőséget. Persze az is benne volt a dologban, hogy tudtam, lehet ott olyan levéltári anyag a témámmal kapcsolatban, ami érdekelhet. Volt is egyébként, de nagyon kevés, mert a vezérkari főnökség iratanyagának egy részét elvitték magukkal a vezérkari tisztek még a háború végén, ami maradt, azt pedig elvitték a belügyesek, ahhoz nem is lehetett hozzáférni. Lényegében mindössze egyetlen összefoglaló anyagot őriztek a kárpátaljai kalanddal kapcsolatban a Hadtörténeti Levéltár pánceszekrényében, azt viszont egy üveg bor ellenében megkaptam betekintésre Bali Jancsától, aztán ennyi volt. Szóval kiderült, hogy itt nem nagyon lehet a témához további forrásokat találni. Ezért meg akartam nézni azt, hogy mi van erről a beregszászi levéltárban. Ilyen egyszerűen, naivan álltam a dolgokhoz a 60-as évek végén. Persze azért ez nem volt totális naivitás, mert végül is honvédségi polgári alkalmazott voltam, és ismertem a Hadtörténeti Intézetben dolgozó Józsa Antalt, aki jó viszonyban állt a moszkvai fő-fő levéltárossal (azt hiszem Belovnak hívták az illetőt). Kimentem tehát Kárpátaljára, ismerősök szereztek a meghívólevelet, Józsa viszont telefonon beszélt Belov elvtárossal, akinek figyelmébe ajánlott. Ő azután leszólt Beregszászra, hogy odamegyek kutatni. Vagyis az az érdekes helyzet állt elő, hogy papíron nekem nem volt oda kutatási engedélyem, sőt, mint külföldi, be sem léphettem volna Beregszászra, mert az tiltott terület volt a rakétaállások miatt. Valójában tehát hivatalos papír nélkül kutattam ott két hétig. Így működött a rendszer, amiben a személyi kapcsolatoknak és a slamposságnak meghatározó szerepe volt. Ungváron laktam, autóbusszal átmentem Beregszászra, ott megszálltam egy magyar tanárnőnél, és néhány napig kutattam, visszamentem, aztán megint, s ezt megtettem több ízben. Ott sem volt túlságosan sok anyag, és nem is lehetett benne könnyen kutatni, ugyanis volt egy referensem, és ő adott nekem anyagot. Megmondta az ember a témát, és akkor ahhoz kapott valamit. A másik nehézség abban rejlett, hogy a levéltári anyag eredeti rendjét felbontották, és tematikus dossziékba rendezték át. Konkrétan ez azt jelentette, hogy szétbontották az irategyütteseket, tehát a melléklet, ha annak nem pontosan azonos volt a tartalma, máshova került. Így nem lehetett tudni,

¹ Macartney, C. A. 1961: *October fifteenth: A history of modern Hungary, 1929–1945*. 2nd ed. Edinburgh University Press, Edinburgh. Vol. I–II.

hogy miért született meg az irat, vagy ha a mellékletet kaptad meg, akkor nem tudad, hogy milyen intézkedések történtek azzal kapcsolatban. (Egyébként ezt a levéltári rendet vették át Romániában és Jugoszláviában is.) Így rövid idő után ismét elfogyott a kutatható anyag, de erre is felkészítettek. Vittem magammal egy üveg szatmári szilvát, odaadtam a levéltárosnak, és ennek meg lett a hatása. Másnap kihozta a külföldiek számára tilos mutatókartonokat, hogy válasszak, mit akarok megnézni. Aztán a végén már ott tartottam, hogy miután nem volt más kutatható forrásanyag, az *Október lángja*² című ukrán forrásgyűjtemény eredeti iratait kértem ki, mert azoknak legalább volt jelzetük. Na, ez megint tanulságos volt. Máig emlékszem egy esetre, amikor a forráskiadvány azt mondja 1942 körül, hogy partizáncsapatok özönlenek a Kárpátok felé. A levéltárban őrzött eredeti magyar csendőrnyszámzó jelentés viszont így kezdődött: „a német csapatok által megvert és visszaszorított partizán csapatok özönlenek a Kárpátok felé”. Na, hát, ennyit ennek a korszaknak az eseménytörténet-írásáról és annak hitelességéről.

□ *Ó. P.: A Hadtörténeti Múzeumban mivel foglalkoztál?*

1968 őszétől kitüntetésekkel és jelvényekkel kezeltem, mert erre osztottak be. Elég borzasztó elfoglaltság volt, ugyanis a hadimúzeum gyűjteményét részben szétlopdokták a háború végén, részben összezavarták, és erre valami bölcs embernek az az ötlete támadt, hogy ne a régi leltári rendet állítsuk vissza, hanem leltározzuk újra az egészet. Na, most képzeljétek el egy jelvénygyűjteményt, ahol minden egyes darabot külön kell leltározni, és kézzel beírni adatait egy leltárkönyvbe. Boczán Béla, VIII. kerület, Csokonai utca 8. című jelvénykészítőnek fejből megtanultam a nevét és címét, és máig őrzöm az agyamban, mert azt legalább kétszázszor le kellett írnom. Mint a büntetést. Közben pedig a *Századokat* a fiókba rakva olvastam, amit betoltam, ha bejött a főnök a szobába. Nem tartozott a munkakörömhöz.

□ *Ó. P.: Nem is tartott sokáig ez a kaland, ugye?*

Igazában nem, mert Tóth Zoli, mármint a történész, átvitt az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetébe. Kikértek, tehát nem státusba vettek át, hanem ideiglenes szerződéssel alkalmaztak. Másfél évig voltam ott, ahol tulajdonképpen átmentem egy másik kutatási területre és egy másik szemléletre. Már előzőleg úgy kerültem oda, hogy kértek egy anyagot tőlem, és én azt megírtam. Ez a két háború közötti kelet-európai integrációs kísérletekről szólt, tehát részben gazdaságtörténeti tematikájú kutatást igényelt. Az intézetben ezt folytattam még egy darabig, majd lengyel referens lettem, de azután 72 tavaszán nem hosszabbították meg a szerződésemet. „Katonáék” addigra viszont már nagyon berágtak rám, mert nem tudtak senkit fölvenni a helyemre állandó emberként, mivel a státu-

² *Šlahom Žovtnä: borot'ba trudäsih Zakarpattä na nacional'ne i social'ne vizvolennä to vovzednannä z Radänszkoj Ukrainou: zbirnik dokumentiv. Užgorod, 1957–1967. Zakarpatszke Oblaszne Vid.Tom. I–V.*

somat nem tölthették be. Így azután egyszerre következett be az, hogy amikor nem hosszabbították meg a szerződésemet, a Hadtörténeti Múzeumban rögvest felmondtak nekem. De hát a személyi kapcsolatok akkor is működtek, úgyhogy Hoffmann Tamás ajánlására a KSH-ban folytattam. Na, itt jött elő a külföldi irodalom kérdése, amit az előbb kérdeztek. Mert ott Fügedi Erik meg Dányi Dezső leült velem szemben, és megkérdezték, hogy a történeti demográfia területén tudnak foglalkoztatni, van-e kedvem hozzá? Mondtam, igen, akkor már a csehszlovák népszámlálás átment a kezemen, tehát valamit láttam belőle. Következő kérdésük az volt, hogy melyik nyelven tudok, franciául vagy angolul? Mondtam, inkább angolul. Jó, akkor azzal kezded, mondták. Kapsz egy olvasó évet, és az első két könyv, amit a kezembe nyomtak az a Wrigley-féle bevezetés a történeti demográfiába, és Laslett elvesztett világunkról szóló híres könyve³ volt. Utóbbival az elején egyébként szívtam egy kicsit, mert egy londoni pékműhely leírásával kezdődött, és annak nem igazán ismertem a szókészletét, úgyhogy azt bizony szépen ki kellett szótároznom.

□ *Ó. P.: A KSH könyvtárában ültél?*

Nem mindig, mert egyrészt volt a csoportnak külön helyisége hol itt, hol ott – azt hiszem nyolc vagy kilenc helyen voltunk ottlétem 13 éve alatt összesen. Ugyanakkor hetente csak kétszer kellett bent tartózkodnunk, kötetlen munkaidőben dolgoztunk, ami a múzeumhoz képest felüdülés volt.

□ *Ó. P.: A történeti demográfia tehát kijelölt téma volt, nem te jutottál odáig, hogy ez érdekel, hanem azt mondták, hogy tessék, foglalkozz ezzel.*

Igen, de bizonyos értelemben azért érdekelt, mert ugye Kárpátjánál is össze kellett raknom annak népességi és társadalomtörténeti képét.

□ *Ó. P.: Volt tehát a saját életedben is egy társadalomtörténeti fordulat.*

Igen. Önmagában az is fontos volt, hogy átkerültem a Társadalomtudományiba, és ott a nemzetközi csoportba osztottak be. Akkor arról volt szó, hogy Lengyelországgal fogok foglalkozni, amit el is kezdtem. Nagyon érdekes társaságba kerültem, mert volt benne egy dél-amerikás, Kerekes György, volt egy Kína-specialista (Polonyi Péter), ide tartozott egy macedón származású kutató, a csoportvezető Kelet-Németországgal foglalkozott, Tóth Zoli pedig Romániával. És akkor jöttem én ehhez Lengyelországgal. (Az egyetemi időszak alatt legalább nyolcszor voltam Lengyelországban és már tudtam lengyelül olvasni, bár a szakmai terminusokkal még voltak nehézségeim.) És állandóan mindent megvitattunk, az olvasmányainkat, a politikai információkat, vagy akár az *Onibaba* című japán horrorfilmet, egyszerűen mindent, ami érdekes volt abban az időben. Többek között akkor olyanok dolgoztak ott, mint Gombár Csaba, Kolosi Tamás, Papp

³ Wrigley, E. A. et al. (eds) 1966: *An introduction to English historical demography*. Weidenfeld and Nicholson, London; illetve Laslett, Peter 1965: *The World We Have Lost*. Methuen, London.

Zsolt, a „bedolgozók” között pedig megtalálható volt Hankiss Elemér, Kádár Béla és Valki László is. (Utóbbiaknak azonban csak az intézet számára készített tanulmányait láttam.) Sokféle információhoz hozzájutottunk akkoriban. Az intézetben voltak ugyanis olyan nyugati könyvek és folyóiratok, amikhez másutt nem nagyon férhettél hozzá, lehetett bőven xeroxozni, lehetett olvasni a bizalmas *Cikkek a nemzetközi sajtóból* című kiadványt, mégpedig minden korlátozás nélkül, Patkós János osztályvezetőnek pedig járt az úgynevezett piroscsíkos, az akkor csak 250 példányban megjelenő belső tájékoztató, amelyben már a Szabad Európa fontosabb adásai is benne voltak magyarul. Noha ez hivatalosan csak Patkós számára járt, elolvasás után mindig átadta nekünk, így nem kellett a nyirkorgó rádión hallgatni a TÁKI⁴ által zavart adást, hanem a politikailag lényegesnek tekintett szövegeket írásban megkaptuk.

□ *M. A.: Ekkor már 68 után vagyunk. Ezt Te hogy élted meg, mit jelentett a számodra?*

Ez egy nehéz dolog. Annál is inkább, mert nekem személyes emlékeim is vannak 68-ról. Előző nap késő este autóstoppal jöttem haza Lengyelországból, és így néhány órával hamarabb érkeztem oda, mint a csapataink. Este 9 körül értem Kassára, lefeküdtem aludni, mert fáradt voltam. Elég sokáig aludtam, olyan reggel tízig, és akkor nagy zajra ébredtem, de nem értettem, hogy mi történt. Aztán kiderült, hogy mi ez a nagy zaj: éppen vonulnak be az oroszok és a bolgárok. Meg volt beszélve, hogy újdonsült feleségemmel találkozunk a kassai levéltárban, aki ott zempléni agrártörténeti anyagok után kutatott. Bementem a levéltár kutatószobájába és ragyogó pofával mondom neki, hogy képzeld, kövel dobálják az oroszokat. Te hülye, megszállták az országot, mondta a nejem. Ekkor értettem meg, hogy miért néz olyan szomorúan a levéltáros. Így kezdődött a dolog. És akkor ott voltunk négy napig szinte pénz nélkül, mert nem lehetett hazajönni Magyarországra, nem volt vasúti forgalom. Amíg el nem tudtunk indulni, addig egy magyar családnál dekkoltunk, akik a segítségünkre siettek. Aztán néhány nap múlva végre indult egy vonat a határig, de azon nem ment át, így a határon át kellett gyalogolnunk. A bokorban ott hasaltak a fegyveres magyar katonák, a másik oldalon pedig várt egy magyar vonat, amelyhez két-háromszáz ember szépen átgyalogolt a határon. Határellenőrzés semmi, az a betétlap, amivel utazni lehetett akkoriban valahol most is megvan, mert azt egyébként mindig elszedték, de itt most senki nem törődött vele. És hát láttam azt is, hogyan működik ez az egész, érdekes és ugyanakkor sajátos volt. Összeszedtem néhány plakátot, meg szóróanyagot, le is fényképeztem egy csomó mindent, valahol még ezeknek is meg kell lenniük, majd egyszer talán előkerülnek. Egy kassai magyar fiú segített nekünk tájékozódni, mivel szlovákul nem tudtunk. Láttunk egy nagy tüntetést, az összes busz egy csoportban leállt, és rövid szónoklat után a tömeg

⁴ TÁKI=Távközlési Kutatóintézet. A Rózsadombon működő intézmény fő feladata a Kádár-rendszer időszakában a Szabad Európa Rádió adásainak zavarása volt.

énekelni kezdett. Kérdeztem, hogy mit énekelnek, erre azt mondja a fiú, hogy ez a Tiso-féle szlovák himnusz. Tehát 68-nak is több arca volt.

□ *M. A.: Te, aki ismerted a régiót, tájékozott voltál, akkor hogyan értelmezted ezt a magad számára az életperspektívák szempontjából?*

A személyes tapasztalatok nyilván megerősítették bennem azt az érzést, hogy ebből a helyzetből magunktól nem tudunk kikerülni. Úgy véltem, hogy miután a disszidálásról jövődöbeli feleségem rábeszélésére már korábban lemondtam, ezek között a keretek között kell az embernek berendeznie az életét. Ez elég egyértelmű lett számomra. Ugyanakkor azt azért hozzá kell tennem, hogy akkor jártam egyetemre, amikor az a bizonyos, Cseh Tamás által is megénekelte kádári konszolidáció zajlott, ami lényegében pozitív élményt jelentett sokak számára, mert az ember folyamatosan apró javulásokat tapasztalt a mindennapi életben. 1970-ben magánúton ugyan, de már voltam Nyugaton is. Ez is egy érdekes történet volt. Még akkor „katonáéknál” voltam és egy velem egykorú elhárító tiszt beszélt velem, és látott el tanácsokkal. Kikerekedett szemekkel néztem, amikor azt kérdezte, hogy kutatásaim után nem érdeklődtek-e Nyugatról (akkor még összesen csak egy ide kapcsolódó recenzióm jelent meg Tilkovszky könyvéről,⁵ ugyan ki a fene tudott volna rólam külföldön?). Az ő tanácsára mindenestre készítettünk rólam egy hamis életrajzot, ahol munkahelyemet és témámat kicseréltük a Mezőgazdasági Múzeumban dolgozó feleségem adataival. Az elhárító tiszt azt mondta, hogy azt nem írhatom le, hogy a Hadtörténeti Múzeumban dolgozom. (Úgy tűnt számára, hogy még a jelvénygyűjtemény is veszélyben foroghat a nyugati „felderítés” miatt.)

□ *Ó. P.: Beszéljünk a KSH-ról. Egy olyan intézménybe kerültél, méghozzá demográfiai előképzettség nélkül, ami szellemi műhely is volt, például Thirring Lajos, illetve olyanok dolgoztak ott, akik korábban már letettek valamit az asztalra. Kelltem valamilyen demográfiai tanfolyamot végezned, formálisan vagy informálisan voltak olyan kapcsolatok, amit hasznosíthattatok, vagy teljesen elkülönültetek a KSH-tól?*

Nem voltam ilyen tanfolyamon. Tulajdonképpen az a sajátos, hogy történet-szi pályám során végig magamnak kellett megtalálnom a szükséges irodalmat és megtanulnom a módszereket. Sajnos nem vettem részt semmilyen szervezett képzésben, mert az egyetemi történelem szak ebből a szempontból nézve akkoriban teljesen hasznavehetetlen volt. Gyakorlatilag a történeti demográfiát is úgy kezdtem tanulni, hogy elindultam néhány alapművel. Elég jó irodalom volt a KSH Könyvtárban, mert Dányi egy csomó mindent megrendelt, aztán az más kérdés, hogy ezekből nem mindent láttam. Egy részüknek csak a címe került be a katalógusba, a kötetek Dányi szobájában rejtőztek és csak nyugdíjba menetele után, 1983-ban kerültek elő. De egy csomó mindenhez azért hozzá lehetett

⁵ Faragó Tamás 1968: Tilkovszky Lóránt: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941). *Hadtörténeti Közlemények* (15.) 2. 318–323.

férni, és egyik könyvet olvastam a másik után, sőt, a fontos nyugati folyóiratok egy részét is sikerült rendszeresen átnézni. Végül is Budapesten abban az időben elég sok mindent meg lehetett szerezni, de volt egy szépséghibája a dolognak. A szóban forgó folyóiratok nem egy helyen voltak, hanem a KSH mellett négy vagy öt további könyvtárból kellett azokat összeszednem. Csak úgy tudtam ezt végrehajtani, hogy egy úgynevezett tablólapon (az adatkiírásokra használt előre megvonalazott íven) vezettem azt, hogy hol, melyik könyvtárban mit néztem meg, és melyik számot láttam már. Tehát nem úgy ment, mint ahogy azt később Nyugaton tapasztaltam, hogy az ember bemegy egy könyvtárba, és akkor ott van egyben az egész sorozat, és kiveszed a polcról azt, amire épp szükséged van. Viszont annyiban könnyebb volt a helyzet, hogy akkoriban még jóval kevesebb volt a szakmailag fontos nemzetközi folyóirat, és ezeknek akkor talán nagyobb részét rendelték meg, mint manapság, így elég sok minden az ember kezébe kerülhetett.

□ *M. A.: A KSH, nem csak a történeti statisztikai kutatócsoportra gondolkodok, a 60-as években a társadalomszerkezet-kutatás komoly szellemi műhelye volt. Te ebből mit éreztél, amikor odaérkeztél?*

Két fontos dolgot meg kell jegyezni. Az egyik, amit le is írtam a történeti statisztikai csoportról szóló kötetben,⁶ hogy a csoportba többen is rendszeresen bejártak, akik menetközben a társadalomkutatás fontos személyiségeivé váltak. Számomra a legfontosabb közülük talán Andorka Rudolf volt, aki gyakran jött a könyvtárba és táskaszámra vitte el az olvasnivalót. (A könyvtárosok azon ironizáltak, hogy valószínűleg a katalógus betűrendje alapján megy végig az anyagon.) Ilyen alkalmakkor gyakran bejött hozzánk beszélgetni, mivel ekkoriban kezdett érdeklődése a történeti demográfiára is kiterjedni. A másik olyan szervezett alkalom, ahol személyi kapcsolatokat lehetett kiépíteni, az évente megrendezett statisztika-történeti vándorulás volt, ahova testületileg mentünk el (értve ez alatt a Történeti Statisztikai Kutatócsoportot és Dányit.) Ott ismerkedtem meg például Thirring Lajossal és számos más statisztikussal, akiktől szintén lehetett tanulni. Való igaz, hogy maradt ott olyan régi szakembergárda, amely részben átmentette a tudást, a tapasztalatot, a szakmai értékrendet, sőt, részben a régi hivatalnoki ethoszt is. Emellett a vándorulések során mellékesen végiglátogattuk majdnem az összes megyei levéltárat is.

□ *M. A.: De nem csak a demográfiára gondolok, hanem más területekre is, például Ferge Zsuzsára...*

Amikor én odakerültem, ő akkor már nem volt ott. A híres szociológusok közül Andorkán kívül még egy rövid ideig Cseh-Szombathy László volt jelen. A csoportban néha ő is megjelent, vele is voltak személyi kapcsolataink. És hát ott volt ugye Fügedi Erik, Perjés Géza meg Dányi, velük rendszeresen együtt lenni

⁶ Megjelenés előtt a KSH Könyvtár kiadásában (Ö. P.).

önmagában is egy továbbképzést jelentett. Hallatlanul sok mindent látott-hallott ott az ember a szó minden értelmében, tehát nem csak szakmailag, hanem emberileg, meg a múlttal kapcsolatban is. Egy mondatot idézek Fügeditől, egyszer álnaiv módon fölvetette, hogy nem érti, mi a baj vele? A háború előtt is angolbarát volt, most is angolbarát, és ez akkor se tetszett, és most se tetszik, holott ő nem változtatta meg a véleményét.

□ *Ó. P.: A könyvtárbeli kutatócsoportról egy kötet is készült, azt kérdezném ezzel kapcsolatban, mi volt a kutatási koncepció, vagy esetleg több is volt? Melyek voltak a Te saját történeti demográfiai kutatásaid, mik voltak a terveid, és mi valósult ezekből meg?*

Ez is egy érdekes történet, tulajdonképpen azt láttam, hogy egyrészt Dányinak volt elképzelése a kutatásról, amit nem tudom, hogy valaha is leírt volna-e.

□ *Ó. P.: Valószínűleg nem.*

Fügedi viszont egy munkatervben lefektette a koncepcióját, ami – és ezt meg is írtam – gyakorlatilag végrehajthatatlan volt, de óriási levéltári forrásismeret állt mögötte. Dányi viszont a konkrét adatokból akart kiindulni, és az összes számszerű történeti forrást össze akarta szedni a 18. századra vonatkozóan. Nálam is parttalanabb volt az érdeklődése, tehát egyszerre kívánta az ár-, a népesség- és társadalomtörténet összes forrását felleltározni, és ha lehet, még az egyéb számszerű gazdaságtörténeti forrásokat is összeszedni. Ez a gyakorlatban például azt jelentette, hogy benne volt a feudális kori összeírások levéltári gyűjtésében, amit az 50-es években terveztek el, és meg is valósítottak, így kapott egy-egy példányt az összes cédulából. Aztán ez az anyag eltűnt. Amikor Dányi nyugdíjba ment, akkor rendeztetni akartam a hagyatékát, de Csahók István, Dányi utóda a KSH Könyvtár élén, letiltotta. Nem lehet tudni, hogy mi lett vele: elpusztult, vagy talán valahol lappang valamilyen raktárban. Ez egyébként szerintem azért nem lényegtelen kérdés, mert a teljes gyűjtött forrásanyag jegyzéke nyomtatásban csak kivonatosan jelent meg.

□ *M. A.: Egyik irányként tehát elkezdődött a forrásfeltáró munka, ami sokkal szisztematikusabban ment, mint korábban. A másik fontos irány, hogy az 50-es évek végétől kialakult a demográfia mint önálló tudomány, a KSH-n belül is levált a népességstatisztika a társadalomstatisztikáról, és akkor van még egy nagy felledülés ebben az időszakban, a gazdaságtörténeté, ami a 70-es évekre nagyon kurrens tudományterületté vált, igaz?*

Dányi ezt úgy fogalmazta meg, hogy minden területnek megvolt a maga pápája. A gazdaságtörténet gyakorlatilag a Közgáz gazdaságtörténeti tanszékéhez kapcsolható. Tehát főként Pach Zsigmond Pálhoz és Berend T. Ivánhoz. (Berend egyébként rendszeresen együtt dolgozott Ránki Györggyel, aki a Történettudományi Intézetben töltött be vezető pozíciókat.) Valójában csak az ártörténet és a történeti demográfia maradt nekünk. Amikor oda kerültem, akkor még az

agrártörténet is fontos szerepet játszott, de Benda Gyula elmenetelével – akinek ez akkoriban a reszortja volt – a téma az 1970-es években fokozatosan háttérbe szorult a csoport munkájában a demográfiával szemben. De utóbbi esetben is folyt a „témagazda” szerep feletti viaskodás, mert Kovacsics József is magának akarta ezt a szakterületet. Végül azonban létrejött egy modus vivendi, mivel mi nem azon a nyomvonalon mentünk, mint Kovacsics. Nem helytörténeti lexikonokat akartunk szerkeszteni, és nem a népességszám változását próbáltuk adatalolni, hanem, mondjuk úgy, hogy a recens demográfia kérdésfeltevéseit vittük vissza a 18–19. századba. Főként a termékenység, halandóság és a népességszerkezet, valamint a család és a háztartás változásait akartuk megérteni.

□ *Ó. P.: Miért éppen a 18. század? Többször is hallottam Tőled, hogy érdemes visszafelé felfejteni a szálakat, tehát elindulni a 19. század második felétől, vagy akár a 20. század elejétől, amikor már jobbák a források, és onnan haladni visszafelé. Fügedinél még értem ezt, mert neki a 18. század is nagy kompromisszum volt, de Te vagy Dányi Dezső végül is nem voltatok elkötelezett 18. századosok, sőt.*

Először is, az alapötlet úgy tudom, hogy Mályusz Elemértől származik, és Fügedi Mályusz-tanítvány volt. Tehát az ismertből az ismeretlenbe kell visszafele menni, ez volt Mályusz elképzelése, amit esetenként a gyakorlatban is érvényesített. Vagyis ez alatt azt értette, hogy ahol viszonylag jók a források, ott lehet áttekinthető képet alkotni, és onnan lehet valamilyen szinten visszamenni, illetőleg becsülni, következtetni, a korábbi forrásanyag hiányait befoltozni, illetve az esettanulmányokat a nagy egészben elhelyezni. Ez az egyik rész. A másik egy elvi alap – ez már nem Mályusztól származik –, hogy gyakorlatilag a Kárpát-medence a török után újraszületőben volt. Vagyis a modern Magyarország direkt módon már nem a honfoglaláshoz vezethető vissza, hanem elsősorban ide, a török uralom megszűntét követő újrakezdés időszakára. Az más kérdés, hogy ennek jelentőségét a tágabban értelmezett történész szakma máig vagy nem érti, vagy nem fogadja el.

□ *Ó. P.: Úgy érted ezt, hogy a Mályusz-tanítvány Fügedit elsősorban mégiscsak a középkor érdekelte, és azért szeretett volna világos képet alkotni a 18. századi kárpát-medencei tradicionális társadalmakról, hogy onnan fejthesse vissza a szálakat?*
Valószínűleg igen.

□ *M. A.: De a 18. század esetleg nem úgy került elő, hogy a nemzetközi szakmának a kora újkor ebben az időszakban kulcskérdése volt? Egyrészt a 18. századi népességnövekedés, másrészt a kapitalizmus eredetéről szóló nagy vita kapcsán. Társadalomtörténeti szempontból ez terelt titeket ebbe az irányba, vagy számotokra ez kevésbé volt jelentős szempont?*

Nem, nem hiszem, hogy közülünk bárkit is a kapitalizmus kezdete foglalkoztatott volna. Egész egyszerűen ott kezdődik a dolog, hogy ugye vannak ilyen aranykópések, miszerint nagyon érdekelne minket a Mátyás király korabeli termékenység, csak sajnos nincsen rá adatunk. Tehát kutatni a demográfia eseté-

ben csak azt tudod, amihez van forrásod. És a 18. század végefelé keletkezik az első igazi népszámlálás, gyakorlatilag ekkor válik tömegessé az anyakönyvezés, de még így sem minden felekezetenél, mert például a görög egyházak körében csak a 19. század első harmadában lett az teljes körű. Tehát egyszerűen a korábbi korszakokkal demográfusként nem tudsz mit kezdeni. Pontosabban lehetne, a csehek végeztek ilyen kutatást, melynek során kiválasztották a jobb anyakönyveket, és adataikat visszamenve egészen 1559-ig összesítették.⁷ Lehet, hogy ezt részben nálunk is meg lehetne csinálni, legalábbis a 17. század utolsó harmadáig terjedően. (Bár ennek kapcsán vannak azért bizonyos kétségeim, mivelhogy nálunk inkább csak városi anyakönyvek mennek ennyire vissza, a falvak esetében ritkaság az 1700 előtt induló anyakönyv.) Csak hát a csehek össze tudtak hozni egy körülbelül nyolcfős munkaközösséget erre a célra, nálunk pedig ilyen együttműködés nemigen szokott létrejönni. Még Magyarország mai területére nézve sem, nemhogy az egész Kárpát-medencére nézve, ahol már más országok kutatóit is be kellene vonni a munkába.

□ *Ó. P.: Szóval az a válaszod, hogy egyrészt a forrásadottságok, másrészt az érintettek személyes érdeklődése alakította a kutatási irányokat?*

Igen, itthon tulajdonképpen a modern állami statisztikák megszületésétől kezdve lehet eredményesen kutatni. Nevezhetjük ezt modern statisztikai rendszernek is, végül is Mária Terézia utolsó időszakában, amiben már szintén benne volt II. József, óriási összeírási kísérletsorozat kezdődött el. Az a nagy probléma, hogy az említett forráskutatásból nem jött létre igazán komoly program annak ellenére, hogy Dányi rengeteg forrásanyagot összegyűjtetett. Tömegével voltak ekkor ugyanis olyan szakemberek, akiket a „nagy szakmából” politikai okok miatt kiraktak, vagy legalábbis mellőztek, és azt mondhatnám, hogy csaknem aprópénzért szívesen gyűjtöttek anyagot. Jól jött ez a megélhetésükhöz, és ráadásul kedvenc irataikat böngészhették. De azután ez a munka leült és a gyűjtések nem alakultak át igazi komoly projektekké, illetve adatbázisokká és nem jöttek létre ebből a témakörből átütő hatású monográfiák sem. Nem született meg a 18. századi statisztikai források adatbázisa, máig nem kerültek igazán szakszerű feldolgozásra, illetve kritikai kiadásra a nagy 18. századi összeírások. Valójában nem volt hozzá sem elegendő pénz, sem elegendő kutató. Sőt, már az alapokkal is baj volt. Engel Pál élete vége felé elkészítette a történeti ország teljes településállományának jegyzékét szórt források alapján. Ilyen máig nincs a 18. századra vonatkozóan, még mindig Acsády Ignác feldolgozására támaszkodik mindenki. Az anyakönyvekből sem jött ki eddig átfogó ismeretanyag, csak halomnyi információforgács. Amit az előbb a csehek anyakönyvi kutatásairól meséltem, az megjelent egy kötetben, csakúgy, mint ahogy két kötetben kiadták

⁷ Dokoupil, Lumir et al. 1999: *Přirozená měna obyvatelstva Českých zemí v 17. a 18. století*. Sociologický ústav AV, Praha. (Az adatgyűjtés alapján el tudták végezni Csehország 1601 és 1800 közötti népesedési folyamatainak rekonstrukcióját.)

a népesség-összeírások alapadatait is.⁸ Magyarországon azonban mindez eddig nem sikerült.

□ *M. A.: Elkezdted a történeti demográfia értékelését, aminek megírtad a történetét – és részben a demográfia eszmetörténetét is – Magyarországon, különböző korszakokra osztottad a kutatást, és különböző értékűnek tekintetted ezeket. A 19. század végét viszonylag jó kiindulópontnak mondtad, majd a két világháború közötti korszakban a kutatás átpolitizálódott, jelentős volt a hanyatlás, aztán jöttek az 50-es évek, egy nagy lyuk ebből a szempontból, majd a 60–70-es években kialakult az, amiről beszélünk. Ha mérleget vonnál, akkor melyek a magyar történeti demográfia erényei, hátrányai; ebben a mátrixban hogy helyeznéd el a 60–70-es évek időszakát?*

□ *Ö. P.: Kiegészítve ezt azzal, hogy Dányi Dezső is úgy jellemezte ezt a korszakot, hogy már akkor sem, tehát a 60-as években sem mozgott világszínvonalon a magyar történeti demográfia. Ezt hogy látod?*

Lehet, hogy egy kicsit még pesszimistábban látom, mint Dányi. Eljutottunk ugyanis oda, hogy néhányan vagyunk csak, akik tisztában vagyunk a forrásokkal és a módszerekkel, akár használjuk azokat, akár nem, de legalább tudunk arról, hogy mire valók, és mit lehet segítségükkel a forrásanyagból kihozni. De ez a tudás igazából, az én ismereteim szerint soha nem épült be kellő mértékben az egyetemi oktatásba, bár népességtörténetről szóló ismeretterjesztő előadások voltak időközönként, én is tartottam ilyeneket, de ez nem azonos azzal, mint amin például annak idején Fügediék végigmentek. Vagyis szemináriumokra gondolkodok, amit keményen végigdolgoztak a résztvevők, nem egyszerűen csak előadás-ként meghallgatták (vagy meg sem hallgatták) a tudnivalókat, hanem bevezették őket az elemzési módszerekbe, és persze egy válogatott, érdeklődő társaság dolgozott együtt. (Fügedi elbeszéléséből tudom például, hogy Mályusz egyszerűen elküldte, sőt, kiüldözte azokat a szemináriumáról, akik nem dolgoztak rendszeren.) Amikor elkövettem azt a hibát néhány évvel ezelőtt, hogy szóban vizsgáztattam, akkor majd hanyatt estem, hogy milyen keveset értettek meg a hallgatók abból, amiről beszéltem, pedig akkor már önként jelentkeztek az órára, nem volt kötelező a tárgy. Óriási ismerethiányok vannak, az, hogy néhány embernek akár nemzetközi szinten is elfogadhatóan jók az ismeretei, önmagában kevés. Tehát e téren pesszimista vagyok, mert nem tudom, hogy ebből mi lesz. Még a saját munkámmal kapcsolatban is bizonytalan vagyok, nem tudom, hogy mi az, ami még ebből meg fog születni, és mi az, amit magammal viszek a föld alá, és lesz-e egyáltalán folytatása.

□ *M. A.: Ezt értem, de a magyar történelemtudományt azért jelentősen gazdagították a 70-es években, elég komoly eredmények születtek ekkor. Ha most vissza-*

⁸ Dokoupil et al. 1999; Sekera, Václav 1978: *Obyvatelstvo Českých zemí v letech 1754–1918*. Československý Statistický Úřad, Praha. Vol. 1–2.

nézel erre az időszakra, mely eredményeket tartod, mondjuk akkor így, a legfontosabbnak és/vagy igazán hatásosnak? Miben tudott ez a könyvtárbeli kutatócsoport eredményt elérni, min tudatok változtatni?

Valamilyen szinten a család- és háztartásszerkezet kutatása kapcsán talán bevitük megint a Kárpát-medencét a nyugati történések tudatába, méghozzá azzal, hogy itt sok esetben eltérő jelenségek, eltérő struktúrák vannak. Mert a mi területünk nemzetközi történettudománya – most nem tudom jobb jelzővel illetni – lassú földrajzi expanzióban terjedt és alakult. Amikor elkezdtem a nemzetközi irodalommal foglalkozni, akkor gyakorlatilag a szakmában a társadalom és a népesség történeti fejlődését még Északnyugat-Európa, tehát Anglia, Franciaország, Németalföld, esetleg Németország története alapján rajzolták meg, amihez hozzátették Észak-Amerikát, főleg az Egyesült Államokat. Akkor nem csak az Európán kívüli világ, hanem Dél- és Kelet-Európa sem létezett a szakmai tudatban, a skandináv területek is csak érintőlegesen. A Kelet-Európa-kutatás eredményei később jelentek meg, és jó ideig azok is csak az oroszokról szóltak. Azután a fővonalhoz fokozatosan csatlakozott először Skandinávia, majd Dél-Európa. Szerintem mi valamennyire hozzájárultunk ahhoz, hogy Közép-Kelet-Európa is bekerüljön ebbe a szellemi körforgásba. Tulajdonképpen ezt lehetne eredménynek mondani. Olyan nagy dolgokat persze nem csináltunk, lényegében magyar anyagon teszteltük Peter Laslett és John Hajnal eredményeit. Volt, ami egyezett, volt, ami nem, és ebből jött az, amit ti is csináltok, tehát tovább folytatódtak részben a kapcsolatok, részben az összehasonlító kutatás is. Csak hát ti ugyanúgy szembe találok a már említett korlátokkal, hogy kevés a forrás, még a 19. században is egy csomó esetben, jelentős részük feldolgozatlan, és igencsak kevés az érdeklődő fiatal kutató.

□ *Ó. P.: Az eredmények, a megírt tanulmányok eljutottak legalább a történész szakmáig? Mik a tapasztalataid? Mennyire fogadták be ezeket a kutatásokat? Miért nem tudtatok az egyetemeken gyökeret verni, diákokat toborozni, mi lehetett ennek az oka?*

Én nem csodálkoznék, hogyha ennek részben személyi okai is lennének. Tudok ilyesmiről például az ELTE esetében, ahol az induló kulturális antropológia szakon tartottam egy kurzust, ami nagyon sikeres volt, a diákok írásban kérték, hogy szigorlatoztassam őket, de a tanszéken nem járultak hozzá, és többet nem is hívtak előadni. Azt a kurzust másodszer már nem kellett megtartanom. A Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszéken ugyancsak egyetlenegyszer tartottam kurzust, oda sem hívtak többet. Ne engem kérdezzetek erről.

□ *M. A.: A 80-as évekről is kellene beszélnünk, ami a saját életedben is fontos, hiszen a nemzetközi szintén ekkor jelensz meg a leghatározottabban, igaz?*

Tulajdonképpen a 80-as években, igen. Ha a publikációimat nézzük, azok tényleg akkor sűrűsödnek meg.

□ *M. A.: Ekkortól már aktívan részt vesz a nemzetközi történeti demográfiai kutatásokban?*

Persze, persze. Egyik dolog hozza a másikat magával. Josef Ehmer volt itt Pesten valamikor úgy 79 környékén, és megkeresett minket. Bécsben Mitterauerék akkor csinálták azt a nagy családtörténeti adatbázisukat, amibe be akarták vonni a volt monarchiai területeket is. Megismerkedtünk, és invitáltak abba a bizonyos német családkötetbe, ami aztán később, 1986-ban jelent meg,⁹ de már 80-ban kimentem a témát végigbeszélni. Ez volt az első hivatalos nyugati utam, nyolc napig voltam Bécsben, abban az intézetben, amit Fügedi Erik mindig úgy emlegetett, hogy a volt Dopsch-intézet. Ott a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásnak jóval régebbi gyökerei voltak, Magyarországon viszont ilyen nem volt az ELTE-n. És hát Bécsben itthon nem elérhető német irodalommal találkoztam, szakemberekkel beszéltem, tehát ez az út mindenféle szempontból fontos volt számomra. Egyébként ott ismerkedtem meg Richard Wallal is, aki akkor hosszabb ösztöndíjjal tartózkodott Ausztriában. Sőt, 80-ban volt még egy egészen sajátos élményem, ami talán ide sorolható. Magánúton az első nagy utazásunkat tettük nejemmel Nyugat-Európában, egy hónapos hosszúságú Frankfurt–Amsterdam–London–Párizs körutazást. Londonból egy napra átmentünk Cambridge-be is, ahol megkerestem a kutatócsoportot, Peter Laslett-tel ott ismerkedtem meg személyesen. Meghívott minket vacsorára, ami a nejemnek hosszú ideig felejthetetlen emléke maradt. Egyrészt akkor egy kicsit ki voltunk éhezve, tehát az, hogy kilós ezüst evőeszközökkel ettünk a Trinity College-ban a tanári asztalnál talárba öltözve, az több szempontból is élmény, és egyúttal időutazás is volt a számunkra.

□ *M. A.: Ettetek végre?*

Igen, ettünk és utána visszavonultunk beszélgetni. „Let’s talk about the politics” mondta Peter, és szerzett a nejemnek egy magyarul beszélő tanárt (jobb híján egy magyar matematikust), aki szórakoztatta, mert ugyebár a bőrfoteles szobába, ahol a férfiak dohányoznak, és a politikáról beszélnek, nem illett egy nő.

□ *M. A.: Ez volt a baloldali Peter Laslett?*

Igen. Ott tanultam meg apránként azt is, hogy a baloldaliságot másképp kell értelmezni angol módra, mint ahogy azt idehaza gondoljuk.

□ *M. A.: Akkor ez nagyon élő kapcsolat volt? Tehát egyrészt kiépült valami Mitterauerék felé, és megtörtént a kapcsolat felvétele a cambridge-i csoporttal is.*

⁹ Faragó, Tamás 1986: Formen bäuerlicher Haushalts- und Arbeitsorganisation in Ungarn um die Mitte des 18. Jahrhunderts. In: Ehmer, Josef – Mitterauer, Michael (Hgg.): *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*. Böhlau, Wien–Köln–Graz, 103–183.

Igen, de ehhez az is hozzá tartozik, és ezt szintén leírtam a kutatócsoportról szóló kötetben, hogy 72-ben jelent meg a Laslett-féle híres háztartástörténeti kötet,¹⁰ és azt Andorka már valamikor 73 elején odaadta nekem, ami a kutatásaimban is tovább orientált. Andorkának talán ez volt az egyik legfontosabb sajátossága, hogy nem ült a tudományos monopóliumokon, hanem továbbadta az általa megszerzett információkat. Akkoriban ugyanis ilyesmihez meglehetősen nehéz volt hozzájutni, a kutatók többsége féltékenyen őrizte a csak az ő birtokában levő ismereteket és emberi kapcsolatokat. Ezeket többnyire nem adták át egymásnak. Ami bizonyos szempontból magyarázható, mert nyugati konferenciára, kutatásra kevés kivétellel ekkoriban csak úgy jutott el valaki, ha meghívták és fizették a költségeit, ugyanakkor a magyar kutatók és kutatások iránt azért nem volt parttalan az érdeklődés.

□ *M. A.: Ez nagyon fontos dolog, igen. A KSH-ról úgy tudjuk, hogy a többi kutatóintézethez képest sokkal szélesebb körű nemzetközi kapcsolatrendszere volt, és sokkal nyitottabban működtette ezt, tehát elég sok embert utaztattak, igaz ez? Vagy rosszul gondolom? Mert a KSH a maga tevékenysége révén is valami hihetetlen nemzetközi...*

Az, hogy utaztattak, az azért túlzás. Ezeket az utazásokat nekünk magunknak kellett megszervezni és finanszírozni, de az útlevelhez támogató háttérrel nyújtottak, ha anyagi forrásokat nem is igen biztosítottak.

□ *M. A.: Hallani arról, hogy Andorka Rudolf Szabady Egon elnéven publikált, és adott elő nemzetközi konferenciákon.*

Igen, a „néger rendszer” működött, előadásokat, cikkeket, sőt, könyveket is írtak a „nagy emberek” beosztottjaikkal. Sőt, tolmácsolniuk is kellett. Vukovich Györgyről mesélték például, ha jól emlékszem, aki a rendszerváltás után a KSH elnöke lett, hogy Szabady elnökhelyettes rendszeresen őt vitte magával tolmácsként. Vukovichnak nemcsak angolul, hanem szakmailag is meg kellett válaszolni a kérdéseket.

□ *M. A.: Anélkül, hogy Szabadynak ki kellett volna fejtenie a választ.*

Igen, ő mondott valamit, de nem azt fordította Vukovich, hanem azt mondta, amit szakmailag kellett. Állítólag egyszer aztán szó szerint azt fordította, amit Szabady mondott, és akkor abból nagy csodálkozás lett, viszont Vukovich egy darabig nem utazott Nyugatra...

□ *M. A.: Tehát a 80-as évekre már megvoltak ezek a nemzetközi szálak.*

Igen, ezek már kialakultak. De a kapcsolatok kialakulásának már volt irodalmi háttérük, ismertünk fontos írásokat és könyveket. Vagyis nem a semmiből

¹⁰ Laslett, Peter – Wall, Richard (eds) 1972: *Household and Family in Past Times*. Cambridge University Press, Cambridge.

kerültem oda Peter Lasletthez, hanem szándékosan kerestem meg a cambridge-i csoportot, és aztán ebből lett is egy folyamatos kapcsolat, főként a velem egykorú Richard Wall-lal. Ebből született meg 83-ban a *Family Forms* című kötetben Andorkával közös cikkünk.¹¹ És ennek köszönhettem, hogy kimehettem Richardhoz 82-ben, a British Council ösztöndíjával, és öt hétig Cambridge-ben voltam, náluk laktam. Ez azért volt fontos számomra, mert a British Council ösztöndíja nem lett volna elég öt hétre önmagában, ha szállást is kell bérelnem. Akkor az valószínűleg úgy egy hét alatt elolvadt volna. Így viszont öt hétig ültem a cambridge-i csoport könyvtárában, és amit lehetett, lexeroxoztam, így aztán egy rövid időre a család- és háztartás témában szinte teljesen up-to-date lettem.

□ *Ő. P.: Az alkalmankénti kutatóutakon vagy publikációs lehetőségeken kívül nem merült föl valamilyen közös kutatás vagy koprodukció, mint mondjuk a princetoni projekt,¹² hogy ezt a kelet-európai térséget bevonják a nemzetközi vérkeringésbe?*

Csak azon a szinten, hogy időközönként tanulmánykötetekben szerepelhettünk. Tulajdonképpen az sem kevés, hogyha ekkor már sokszor úgy gondolták, hogy kell valaki innen Keletről. Korábban sok esetben nem mi töltöttük be ezt a szerepet, hanem Kovacsics, kapcsolataink francia irányba nem is igen voltak, azt a vonalat ő vitte. Fontos volt, hogy az ember önálló kapcsolatokat építsen ki, mert más hazai személyektől és intézményektől nem igen jöttek át információk és vendégek. Ez az úgynevezett mainstream történettudományra általában is vonatkozik. A 70-es évek legelején, amikor én már a csoportban voltam, akkor még küldtek át a Történettudományi Intézetből olyan vendéget, aki érdeklődött a demográfia iránt, és nem találtak neki beszélgetőpartnert. De azután ráállították erre a területre Katus Lászlót, és attól kezdve többet senki sem jött. A kapcsolatok monopóliumát mind a kutatók, mind az intézmények féltékenyen őrizték.

□ *Ő. P.: A 70-es évek elejétől 1985-ig melyik az általad legmagasabbra taksált műved, vagy mi az az esetleg máig ható kutatási eredmény, ami szélesebb körben ismert volt?*

Szélesebb körben a 77-es tanulmányom, a *Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés* lett ismert,¹³ ami egyrészt felhívta a figyelmet idehaza erre a témára, másrészt – ez a demográfusok között kevésbé ismert – tulajdonképpen nyílt cáfolata volt a 18–19. századi zselléresedés elméletének, amit akkor az egész történész

¹¹ Andorka, Rudolf – Faragó, Tamás 1983: Pre-industrial household structure in Hungary. In: Wall, Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter (eds): *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge–New York–London, 281–307.

¹² Az európai termékenységsökkenés és demográfiai átmenet kérdéseit vizsgáló, 1963 és 1986 között működő, A. J. Coale által vezetett *European fertility project*, melyben a történeti Magyarországra vonatkozó megyei szintű adatok is szerepet játszottak. (Az itthoni adatgyűjtést Dányi Dezső szervezte.)

¹³ Faragó Tamás 1977: *Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3. 105–214. (Végül ezt adtam be egyetemi doktori értekezésésként.)

szakma vallott. Egyébként utánanézttem később, az írásomra történt hivatkozások legnagyobb része azért nem a történészekről, hanem a néprajzosoktól származott.

□ *M. A.: Lehet, hogy a történészek távolságtartása mögött az van a személyes ellentéteken és érdekeken túl, hogy bizonyos értelemben pozitív képet rajzolt a 18–19. századi magyar társadalomról?*

Igen, pontosabban szólva nem illeszkedett a korszak elfogadott képéhez, vagyis ezzel nem tudtak mit kezdeni. A hagyományos történetírás, és ez alatt nem csak a politikatörténetet értem, hanem a gazdaság- és a társadalomtörténet egy részét is, ugyanis elsősorban olyan forrásokra épült, amelyek nem kvantitatív, hanem kvalitatív típusúak, és azok túlnyomó részét az elit gyártotta. Még hogyha nem is róluk akart szólni, akkor is az elit ismeretein és látásmódján alapult. Tehát ez teljesen más eredményeket hozott és más társadalomképet alakított ki, mint amelyet a kvantitatív adatok alapján meg tudtunk rajzolni. Ezt a felismerést egyébként az oktatásban is hasznosítottam. Jó példa erre, hogy a hazai értelmiség a 20. század folyamán többször is aggódott a magyar termékenység, az egyke miatt. Egyszer készítettem egy differenciális táblát, amelyből kiderült, hogy 1920–39 között a parasztság termékenysége mindössze néhány százalékkal csökkent, míg az értelmisége 45%-kal, és jelentősen, mintegy 24 %-kal esett a munkássága is. Ebből azonban a hazai kutatásban nem az következett, hogy logikus lenne az urbanizálódás és a társadalmi átrétegződés demográfiai hatásával, illetve összefüggéseivel foglalkozni, hanem az értelmiség sűrűn emlegette a nagybirtokrendszert és kárhoztatta a parasztokat, hogy kevesebb gyermeket vállalnak.

□ *M. A.: Visszatérve még erre a 77-es vitára, hogyan folyt ez akkor? Dányival is vitatkoztál, a két tanulmány ugye egy helyen jelent meg, és tulajdonképpen két ellentétes eredményt közöltek.*

Igen, meg kellett várnunk, amíg ő megírta a magáét.¹⁴ Egy évig állt a kötet. De a tágabb értelemben vett szakma végül az én álláspontomat fogadta el.

□ *M. A.: Megint csak visszatérek arra, amit Péter már kérdezett, milyen volt a viszonyod az egyetemi történész szakmával?*

Amikor én indultam és utána még hosszú ideig az egyetemi történészek szerepe nem volt igazán fontos, kivéve a Közgazdasági Egyetemen a Pach vezette Gazdaságtörténeti Tanszéket. Tehát azok a kutatók, akikkel dolgoztunk, vagy vitatkoztunk, túlnyomórészt a Történettudományi Intézetben voltak. Ott viszont kevésbé fogadták be ezt a megközelítést, amivel mi álltunk hozzá az újkori gazdasághoz és társadalomhoz. Máig emlékszem arra, hogy Vörös Károly, akivel személyesen egyébként jó kapcsolatban voltam, egyszer a következőképpen

¹⁴ Dányi Dezső 1977: Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtt Magyarországon. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3. Budapest, 5–104.

nyilatkozott a 77-es tanulmányomról: megint elolvastam, és már 60%-ban egyetértek veled. De ezt tudomásom szerint soha le nem írta.

❑ *Ó. P.: Ide tartozik, hogy jó kapcsolatokat volt például Wellmann Imrével, tehát volt olyan történészi kör, amelyik azért nem állt olyan nagyon messze az érdeklődésektől, akikkel volt párbeszéd. 1989-ben megjelent a „tíz kötetesben” a 18. századi rész. Miért Wellmann írta a népességtörténeti fejezetet, amikor írhatta volna azt Dányi vagy éppen Te is? Miért nem arra bízták, aki értett hozzá? Fel sem merült ez a lehetőség?*

Én eleve nem lehettem szerző, mert a ranglétrán, meg a korlétrán még nem voltam abban a helyzetben, hogy ilyen megbízást kaphassak, Dányit pedig nem kedvelték. Nem volt tudományos fokozata, ugyanakkor időközönként volt sarkos véleménye. Személyesen hallottam olyan előadását, ahol azzal a mondattal indított, hogy „a történészek még azt sem tudják, hogy...”. Na most, ez nem biztos, hogy széles körben kedveltté teszi az embert. Tudott élesen fogalmazni. Én hozzá képest szelídebb voltam, noha tudomásom szerint nekem is elég rossz hírem van.

❑ *M. A.: Azért sokszor te is plebejus nyíltsággal fogalmaztál, tehát plebejus szemléletű voltál, az elitet kritizáltad, és ennek megfelelő volt a reakció...*

Igen, ez is benne van a gyenge recepcióban. Szabaddal például volt egy ilyen vitám már a kisdoktorim kapcsán is. Mondta, hogy nem ért egyet az eredményemmel, mert látja épülni a zsellérházakat. Mondom, igen, a Kisalföldön, de nem az egész országban. (Cum laudét kaptam.)

❑ *M. A.: Lépünk egy kicsit tovább, a 80-as évek végén létrejött a Hajnal István Kör. Gondolom, ez olyan hálózatnak indult, amelynek pont ezeket a hidakat kellett volna létrehozni.*

Egy kicsit korábban indult ez el; Andorka védőernyője alatt szakszervezeti továbbképzésként kezdődött a KSH-ban, ahol Benda Gyula meg én összehoztuk az ismerőseinket. Ki ezt hozta, ki azt, aztán a KSH valahogy megszagolta, hogy ez nem olyan szimpatikus dolog, és nem adott többet helyiséget. Kövér Gyuri viszont ekkor meg tudta szerezni erre a célra a Közgázon a tanszéki könyvtárszobát.

❑ *M. A.: Mikor lehetett ez?*

Ezt most így fejből nem tudom neked megmondani, a KSH-beli „továbbképzés” kezdete 1975 környékén lehetett. Ebből indult ki az egész, hogy aztán mi lett belőle, mi nem lett, az egy más kérdés. Gondolkodó emberek, akkoriban fiatalnak mondható kutatói társaság gyűlt ott össze, de valójában nem tudunk közös munkát találni. Mindenki úgy gondolta, hogy az ő témájához kellene a többieknek csatlakozni. Így nem állt össze semmi, nem lett egy Kemse típusú falukutatás,¹⁵

¹⁵ Elek Péter et al. 1936: *Elsüllyedt falu a Dunántúlon: Kemse község élete*. Sylvester nyomda, Budapest. (Az 1960-as évek közepén az ELTE egyetemi hallgatói tervezték e falukutatás megismétlését.)

vagy valami ehhez hasonló közös munka, ahol különböző oldalról, de egy témát próbálnak körbejárni az emberek. Addigra már mindenki elképzelt valamit, és azt nem akarta abbahagyni. Azt hiszem, az egyéni témaválasztás, indulás nagyon sokat segít az embernek az önállóság kialakításában, de nem erősíti a kooperációs készséget, úgyhogy ez nem is nagyon vert nálunk gyökeret. Legalábbis az életem során én ezt tapasztaltam. Nem tudom, hogy most jobb-e a helyzet.

□ *Ó. P.: Értem. A Szabó Ervin Könyvtárban is voltál, a 80-as évek második felében?*
Elég sok helyen voltam, nem vagyok az a típus, aki egy munkahelyen jutott el a nyugdíjig, hanem volt belőlük vagy nyolc, tehát a levéltár kivételével szinte mindenféle típusú történeti intézményben dolgoztam: könyvtárban, kutatócsoportban, több egyetemen, múzeumban. A Szabó Ervin Budapest Gyűjteményének vezetői posztja menekülési útvonal volt a KSH Könyvtárból a Csehók-korszakban. Annyiban könnyű volt az átállásom, hogy korábban a Pilissel foglalkoztam, és ettől kezdve inkább Budapestet állítottam a középpontba. Persze itt meg kell jegyezni, hogy annak idején egy monografikus Pilis-kutatást kezdtem el, amit aztán sose fejeztem be. Olyan értelemben monografikus volt, hogy beleolvastam magam a vonatkozó agrártörténeti és néprajzi irodalomba, valamint a kézműves ipartörténettel is foglalkoztam, de részben a munkahelyváltások, részben egyes esetekben a visszhang hiánya miatt fokozatosan szűkítettem a témakört, és végül csak a demográfia maradt meg az egészből. Apránként hagytam az ettől eltérő témákat, mert nem lehetett a komplex kutatást fizikailag bírni. Az említett szakterületek mindegyike fejlődött, vagyis nőtt az irodalom, nőtt a kutatók száma, és egyre nagyobb nehézséget jelentett a kutatásokkal szinkronban maradni. Végül az a témám maradt meg, amit fontosnak és megvalósíthatónak tartottam. A munkahelyváltásaim során folyamatosan ennek megvalósítási lehetőségeit kerestem.

□ *Ó. P.: És annak nem volt meg a lehetősége, hogy a munkahelyváltásokkal együtt a témát vagy a kutatott régiót tovább vidd, megtartsd? Tehát, hogy maradj a Pilisnél, amikor a Szabó Ervinbe kerültél, vagy amikor Miskolcra mentél? Mert ezek valahol abbamaradtak. Születtek publikációk, jelentős eredmények, de utána teljesen más kutatások következtek, például jött Borsod megye.*

Azt nem tudom, hogy meg lett volna-e a lehetőség rá. Volt egyébként olyan pesti témám, ami végül is a Herman Ottó Múzeum évkönyvében jelent meg, de ott hamarosan témát váltottam. Egyrészt úgy gondoltam, hogy bizonyos mértékig az oktatás miatt sem árt, ha tematikusan alkalmazkodom, illetőleg konkrétan felkérést kaptam arra, hogy írjam meg a 18–19. századi miskolci népességtörténetet a Miskolc monográfia számára,¹⁶ és ehhez előtanulmányokat kellett készítenem.

¹⁶ Faragó Tamás 2000: Miskolc város népessége a 18. század eleje és a 19. század közepe között. In: Faragó Tamás (szerk.): *Miskolc története III/1. 1702–1847*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár–Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 151–272. (A 2003 és 2007 között megjelent kötetekben a város népességtörténetét továbbvezettem egészen 1949-ig.)

A pilisi komplex kutatási téma abbahagyásában egyébként egy olyan értelemben vett szándékosság is volt, hogy éreztem, ezt egyedül nem lehet olyan tisztességesen megcsinálni, mint ahogy szerettem volna. Embert nem tudtam hozzá szerezni, magától senki nem ajánlkozott, megfizetni senkit sem tudtam, így adódott a felismerés, hogy ez így nem megy, még időben kell abbahagyni. Utaltam arra, hogy anyai családomtól örököltem valamennyi racionalitást is.

□ *M. A.: Ez egy nagyon fontos mozzanat, mert azt hiszem, hogy az egész pályádon végighúzódnak, hogy társadalomtörténetet, főképp igényesen, csak kooperatív formában lehet csinálni. És ha jól érzed, az az egyik fő kritikád, hogy viszonylag csekély a kooperatív képessége a magyar szakmának úgy en bloc, a fegyelme is kevés hozzá, és a pénzügyi feltételek is szegényesek. Néha az ember úgy érzi, amikor téged olvas, hogy át akarod hidalni az áthidalhatatlant. Próbálsz olyan elemzési szintekre eljutni, hogy valami általánost is mondhass, de ugyanakkor a lokális sokféleséget is megmutasd. Vajon ezt jól érzed?*

Igen. Ezt Péter Katalin annak idején úgy fogalmazta meg, hogy az olvasóban gyakran azt a benyomást keltettem, mintha egy kutatócsoport állna mögöttem, de valójában a produkciók nagyobb része egyedi volt. Mondjuk, voltak azért olyan szerencsés lehetőségek egy rövid ideig, amikor az MTA támogatott demográfiai kutatócsoportjának működése idején néhány évig komolyabb összegeket tudtam adatbevitelre fordítani. Tömve van a számítógépem ezekkel az anyagokkal, majd megöröklitek.

□ *Ó. P.: A 90-es években volt két nekilendülésed. Az egyik a miskolci próbálkozás, ahol a történeti oktatás felépítésére vállalkoztál, a másik a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet vezetése volt az 1990-es évek végén.¹⁷ Mi volt a miskolci koncepció lényege?*

Az volt a lényege, hogy modern történelemoktatást kellene felépíteni, és talán kicsit nagyzolonak tűnik, de azt tűztem ki célul, hogy utol kell érniük Debrecen szintjét. Ez egy darabig nem is látszott olyan reménytelen dolognak. Mondanék néhány nevet az akkori miskolci oktatói gárdából: középkori történet Kubinyi András, 17. század Hegyi Klári és Tóth István György, 18. század Heckenast Gusztáv. Szabó Dani is ott volt a 19. századra, Debrecenből átoktatott Tímár Lajos, Papp Imre és Papp Klári, az egri levéltárból Bán Péter. Egy évig előadott Péter Katalin, és volt számos tehetséges fiatal szakember is a tanszéken, a teljesség igénye nélkül: Fazekas Csaba, Kende Tamás, Kovács Péter, Tringli István. Ez azért nem volt egy rossz társaság, és lehetett volna ebből valamit csinálni, csak aztán különböző személyi konfliktusok alakultak ki. A magam stílusában fogalmazva megjelentek azok, akik Pesten megbuktak. A Bölcsészettudományi Intézet vezetését 1993-ban új igazgató vette át, aki másképpen képzelte el az intézmény

¹⁷ 1997 tavaszától 1999 őszéig Faragó Tamás a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet igazgatója volt (Ó. P.).

irányítását. Az ő prioritása nem az volt, hogy érjük utol Debrecent, hanem hogy egy őáltala egyszemélyileg vezetett intézmény működjön. Ami tulajdonképpen megszokott volt az akkori Magyarországon, csak én nem gondoltam azt, hogy ez visz előre. A történelem szak fokozatosan tanszékekre bomlott, és volt olyan új tanszék, amely az új igazgató mellé állt. Ennek viszont az lett a következménye, hogy jómagam fokozatosan visszavonultam, és megírtam az akadémiai doktori értekezésemet, majd adandó alkalommal távoztam.

□ *Ó. P.: A modern történeti egyetemi oktatás azt jelentette volna, hogy például a társadalomtörténet megkapja a kellő súlyát, hogy vannak olyan melléktantárgyak, mint a statisztika...?*

Meg a gazdaságtörténet, a társadalomtörténet, a demográfia, tehát azok a stúdiók, amelyek a nagy curriculumból általában ki szoktak maradni, vagy maximum egyetlenegy kurzust jelentenek.

□ *Ó. P.: És volt ennek az időszaknak olyan értelemben vett eredménye, hogy sikerült tanítványokat, PhD-hallgatókat kinevelni, akik hasonló témával foglalkoztak aztán, vagy foglalkoznak ma is?*

Nem, mert az egész még nem jutott el addig. A miskolci doktori iskola létrejött jóval későbbi fejlemény, akkor én már nem voltam ott. Nekem az alapoknál kellett elkezdenem. A szakokat és a tantervet kellett összeállítani. Akkor még nem voltak központi direktívák, esetenként a ponthatárokat is mi szabtuk meg. Emlékszem, hogy amikor modernizálni akartam az oktatási struktúrát, voltam kint megint egy cambridge-i tanulmányúton, ahol nem kutattam, hanem kifejezetten az oktatást tanulmányoztam. Ott például azt láttam, hogy történelem szak úgy is létezhet, hogy csak a reneszánsznál kezdik el az oktatást. Na, én csak annyit vetettem föl Miskolcon, hogy legyen alternatívan választható az ókori kelet, meg a klasszikus antikvitás, hogy több időnk jusson másra. Hát akkora vita lett belőle, hogy képezem azt, hogy valaki ne tanuljon ókori keleti történetet vagy antik Rómát.

□ *M. A.: Annyira konzervatívak ezek a struktúrák, hogy szinte lehetetlen hozzányúlni?*

Igen, nagyon nehéz. Alulról kellene az egészet újraépíteni. De Miskolc zöldmezős volt és még úgysem sikerült.

□ *Ó. P.: Ezután jött a Népeségtudományi Kutatóintézet?*
Igen.

□ *Ó. P.: Hogy kerültél oda, mik voltak ezzel a céljaid?*

Az a helyzet, hogy akkor már el akartam jönni Miskolcra. Katona Tamás [a KSH akkori elnöke – Ó. P.] 1996 végén megkeresett, hogy lenne-e kedvem az intézet vezetéséhez?

□ *Ó. P.: Biztos volt. De ugye Te ismerted az akkori lehetőségeket is?*

Nekem azért egy kicsit optimistább képem volt egy ilyen pozíció nyújtotta lehetőségekről. Abban reménykedtem, hogy a történeti demográfiát előbbre lendíthetem. Miután fokozatosan az is kiderült, hogy kevés esélyem van arra, hogy komolyabb összegeket szerezhsek kutatásokra, két és fél év után lemondtam az igazgatásról és 2001-ben átmentem a Közgazra a Gazdaságtörténeti Tanszék élére. De ez már egy másik történet. A magam szarkazmusával ezt úgy fogalmaznám meg, hogy az optimális munkaciklus valószínűleg öt év egy intézményben. Körülbelül két évig tart a felívelés – mint a Gauss-görbe –, amikor hiszek, és optimista vagyok, utána rájövök, hogy milyen az a hely, és akkor jön a görbének a hanyatló szakasza. Eluralkodnak a kétségek, jön az új munkahely keresése, majd kezdődik a következő ciklus.

□ *Ó. P.: Amit én tapasztaltam, illetve érzékeltem ebből, az a II. József-féle népszámlálás újrakiadása, forráskritikája, kiegészítése volt. Azt értem, hogy ezt egyszer meg kell rendesen csinálni, mert egy kiindulópont lehet, de nagyon sok más kiindulópont is lehetett volna, aminek neki lehetett volna fogni. Honnan ez a kapcsolódás a józsefi népszámláláshoz?*

Nagyon fontosnak tartottam a 18. századot, a kárpát-medencei társadalom újraépülésének rekonstrukcióját, aminek megismeréséhez a népszámlálás egy kardinális forrás. Azt a kérdést megelőzőm, hogy miért nincs ez még kiadva. Azért, mert az alapanyag már régóta gépen van, tulajdonképpen a szepesi városok adatsorai nincsenek még ellenőrizve, és nem sikerült az eredeti Ung megyei anyagot sem előszedni, ugyanis az a szabolcsi történész, aki azt korábban megszerezte, azóta meghalt. Tehát az az egyik probléma, hogy e két forrás meglévő anyagát össze kellene olvasni az eredetivel, a másik pedig abban áll, hogy a helyneveket egyeztetni kellene az 1913-as helységnévtárral. Utóbbi feladat azonban tizenvalamennyi ezer helynév egyeztetését jelenti. Ennek egy részét maradék időmben már elkészítettem, hébe-hóba dolgozom továbbra is rajta, de még messze van a készről. Ugyanis egy ilyen munkának akkor van értelme, ha azonosítani tudjuk a helyneveket, horribile dictu van hozzá egy interaktív térképünk is. Vagyis valójában ez sem egyemberes munka lenne. Ezeket a feladatokat valakiknek el kellene végeznie. De már a forrásadatok összeállításához szükséges második OTKA-pályázatot is kétszer kellett elkészítenem, mert első alkalommal a pályázatot bíráló személy azzal pontozta le, hogy többet kellett volna foglalkoznom a nominális anyagokkal. (Jellemző a hazai bírálati rendszerre, hogy az illetőnek fogalma sem volt arról, hogy alig maradtak nominális anyagok a józsefi népszámlálásból.) És természetesen a kért összegeket is mindig lecsökkentették. Sokszor ma hasonló összegű pályázatokat látsz Nyugaton meg idehaza, csak annyi a különbség, hogy ott az összeg eurót jelent, nálunk forintot. Vagyis az összeg stimmel, mindössze a különbség háromszázszoros.

□ *Ó. P.: Ha most jönne valaki, mondjuk egy jó tündér, aki azt mondaná, hogy a pénz nem számít, és a következő tíz évben azt csinálsz, amit akarsz, akkor milyen*

témának veselkednél neki? Mi az, amire szerinted érdemes volna ezeket a korlátlan lehetőségeket fordítani?

Ez két különböző dolog. Mert egyrészt én most is azt csinálom, amihez kedvem van, sőt, tulajdonképpen világéletemben öntörvényűen azt csináltam.

□ *Ó. P.: Igen, de most megkaphád hozzá korlátlanul az adatokat, mert lenne, aki bepötyögi, jó néhány ember dolgozna a kezed alá, és ha azt mondanád, hogy ezt a táblát kérem, odaraknák eléd. Én ismerek olyan intézményt, ahol ez így folyik.*

Továbbra is azt mondanám, amit már eddig is próbáltam jelezni, hogy a 18. századnál kellene egy szilárd kutatási alapot megteremteni. Ennek egyik része a józsefi népszámlálás lehetne, a másik része pedig egy 18. század eleji hagyományos típusú forrásokból származó településállomány-rekonstrukció, ami azután később becslési alapot jelenthet majd visszafelé, és valóban képessé tehet minket arra, hogy világosabb képet alkossunk a török hódítás hatásáról. Ezeket a forrásokat kellene egy kicsit továbbpiszkálni. Rengeteg minden van még ott, ami nincs igazán föltárva. De lehetne foglalkozni anyakönyvi kutatásokkal is, amire szintén utaltam már, ki lehetne választani a jó minőségű anyakönyveket, és ezeket visszavinni ameddig csak lehet, mert az anyakönyveknek most már van gépi katalógusa. A kiválasztás tehát viszonylag könnyen menne, csak aztán ki, vagy kik lennének azok, aki mikrofilmen mondjuk száz, vagy kétszáz anyakönyvet visszavezetnének. Elvileg ugyanis ez lehetséges legalább a 18. század elejéig. S akkor belesik az időhatárba a két utolsó pestis, vagyis egy kicsit többet tudnánk még a járványokról is. De ez sem egyemberes munka.

□ *M. A.: Ezt egy picit másképpen is meg lehetne fogalmazni. A tapasztalataid és az intuícioid alapján, mi az, amit feltétlenül újra kellene gondolni a magyar társadalom fejlődésében?*

Azt hiszem, hogy az egyik legfontosabb dolog az lenne, hogy a rengeteg értelmes mikrovizsgálat értelmezéséhez kellene néhány nagyobb makroelemzés is, amelybe a mozaikok beleilleszthetők. Csakhogy általában utóbbiak azok, amelyek adott esetben egy ember munkájából nem tudnak létrejönni. Nagy valószínűséggel egy ilyen megközelítés egyik várható eredménye az lehetne, hogy jobban megismernénk a Kárpát-medence mai társadalmi és népességi alapjait, és egyúttal be tudnánk mutatni azt, hogy milyen regionális különbségek voltak/vannak itt, amelyek alighanem mai világunkat is komolyan befolyásolják.

□ *M. A.: Éppen erre gondoltam, hogy eddigi szakmai pályafutásod egyik nagy eredménye, hogy a regionális problémát úgy vetted fel, ahogy ez korábban ismeretlen volt. Még lesz is ilyen, mert például újraírtam, újraelemeztem az Acsády-féle összeírásról készített írást, amelyet annak idején a Dányi-émlékkönyvbe¹⁸ készítettem.*

¹⁸ Faragó Tamás 1996: Gondolatok az 1715–20. évi országos adóösszeírás népesség- és társadalomtörténeti célú felhasználásáról. In: Visi Lakatos Mária (szerk.): *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára*. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest, 100–123.

A forrás minden gyengesége ellenére fontos regionális különbségek rajzolódnak ki már ebből az összeírásból is, de eddig mindenáron a népességszámot akarták belőle kibogarászni, amire viszont nem alkalmas.

□ *M. A.: Véleményed szerint mi hozza létre ezeket a regionális különbségeket, illetve ha a nemzetállami keretek fölötti nagyobb, mondjuk így mezorégiókat nézzük, mit gondolsz, a magyar társadalom fejlődése belesimul a térségébe, vagy nem? Mit értesz a térség alatt, amibe bele kéne simulni?*

□ *M. A.: A Hajnal-vitába teljes mellszélességgel belevetetted magadat, és ezt úgy értelmezem, hogy végül is dekonstruáltad az ő regionalizáló próbálkozását, tehát kérdésessé tetted azt, ami ennek a kutatási iránynak a lényege volt.*

Igen, a 18. század végi adatok alapján megállapítottam, hogy Hajnal feltételezései – melyek aggregált országos adatokra épültek – nem adnak reális képet a Kárpát-medence demográfiájára nézve. Sem a házassági, sem a háztartásszerkezeti mutatók nem illeszkednek a Hajnal által feltételezett Trieszt–Szentpétervár választóvonalhoz. Többféle, egymástól egyenes vonallal szét nem választható regionális demográfiai modellben kell gondolkodnunk.¹⁹

□ *M. A.: A magyar társadalom fejlődését a népesedés terén vagy más kérdés kapcsán a térségbe sorolnád, van-e egy ilyen közép-európai térség, amibe Magyarország illeszkedik?*

Nem tudom, ez többértű dolog. Hogyha megnézünk egy angol vagy egy francia régiót, ott is elég különbözőek a jelenségek, bár itt megint idézném Richard Wall barátomat, hogy amikor a magyarországi különbségekről beszéltem neki, akkor erre úgy reagált, hogy „Ó, akkor Angliában nincsenek is regionális különbségek”. Hirtelenjében, ha erre válaszolnom kellene, akkor azt mondanám, hogy talán attól sajátos ez az egész nagyrégió, hogy igen nagy benne a keveredés minden téren. Vagyis sok mindent találunk itt, amit nem lehet egyszerűen besorolni. Ha úgy akarom, akkor például a nyugat-magyarországi megyéket, amelyeken most éppen dolgozom, Ausztria bizonyos részeihez lehetne hasonlítani, a keleti-, déli régiók egy részét pedig inkább a Balkánhoz, de az egyes részek nem mindig választhatók el éles vonalakkal, mint ahogy azt John Hajnal elképzelte,²⁰ néha akár falvanként is változhatnak a társadalmi és demográfiai jellemzők. Amit mi az ezeréves történeti határok mögé egységes egészként képzelünk el, az valójában egy patchwork, egy iszonyú nagy változatosság.

¹⁹ Faragó Tamás 2001: Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. *Történeti demográfiai évkönyv* 2. 19–64.

²⁰ Hajnal, John 1965: European marriage pattern in historical perspective. In: Glass, D. V. – Eversley, D. E. C. (eds): *Population in History*. Arnold, London; illetve Hajnal, John 1982: Two kinds of pre-industrial household formation system. *Population and Development Review* (8.) 3. 449–494. (Ez az eredeti szöveg, az 1983-ban Laslették új háztartáskötetében megjelent, világszerte hivatkozott tanulmány csak a rövidített verzió.)

□ *M. A.: Jelentős mértékben megmutattad ezt a töredezettséget. Tartanád azt, hogy tulajdonképpen hamis illúziót táplál mindenki, aki ennél nagyobb homogenitást vagy fejlődési pályát képzel el? Abból, amit mondasz, számomra az is következik, hogy azért van egy ilyen Nyugat és Kelet közötti közép-európai térség, mert ez ab ovo abból ered, hogy van egy elmosódott, fokozatos átmenet a kétfajta világ között.*

Igen, egyértelmű ez a köztes helyzet. Ráadásul nem elsősorban a belső és külső határvonalak kérdése a fontos, hanem inkább azt kellene tudatosítanunk magunkban, hogy ezeket a társadalmakat hibásan gondoltuk el sokkal homogénebbnek, mint ahogy azok a valóságban voltak. Ez egy hosszú és terhes örökség. Az a baj, hogy még ma is főként a politikai államfogalmak és a politikai történések azok, amelyek az emberek fejében élnek.

□ *Ó. P., M. A.: Köszönjük a beszélgetést!*